

Уманський державний педагогічний університет
імені Павла Тичини
Факультет соціальної та психологічної освіти

Кафедра психології

ВИПУСКНА КВАЛІФІКАЦІЙНА РОБОТА
освітній ступінь магістр

на тему: «Психологічні особливості агресивної поведінки у підлітків»

Виконала: студентка 2 курсу 266 групи
спеціальності 053 Психологія
Освітньо-професійна програма
«Психологія»

Юрик Т.В.

Керівник:

кандидат психологічних наук

Шулдик Г.О.

Рецензент:

доктор психологічних наук

Сафін О.Д.

Умань – 2023

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ АГРЕСИВНОЇ ПОВЕДІНКИ У ПІДЛІТКОВОМУ ВІЦІ	6
1.1. Агресивна поведінка як соціально-психологічний феномен	6
1.2. Особливості прояву агресивної поведінки у підлітковому віці	24
РОЗДІЛ 2. ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ АГРЕСИВНОЇ ПОВЕДІНКИ У ПІДЛІТКІВ	39
2.1. Організація, процедура методи та методики дослідження	39
2.2. Методи психологічної корекції агресивної поведінки в підлітковому віці	41
ВИСНОВКИ.....	51
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	54
ДОДАТКИ.....	62

ВСТУП

Актуальність дослідження. Проблема деструктивної поведінки особистості привертала увагу науковців тривалий час, і донині залишається актуальною. Повномасштабне вторгнення російської федерації, зниження рівня економічної активності, падіння рівня доходів населення, радикальна зміна ціннісної системи беззаперечно впливають на психологічний стан людей, спричинюючи збільшення кількості конфліктів на різних рівнях, підвищення напруги і поширення агресивної поведінки. Зростає частота проявів агресивної поведінки у підлітковому віці, причинами чого є фізіологічні фактори, зміни гормонального фону; особливості сімейного виховання; вплив соціального середовища; генетичні фактори тощо.

Вкрай важливим завданням психологічної науки є пошук шляхів конструктивного формування особистості на всіх етапах її становлення та розвитку. Дана проблема особливо актуальна у підлітковому віці, оскільки важливо, щоб після проходження даного вікового періоду розвивалася дієва життєва позиція, самовизначення та уміння підлітків проявляти активність, волю та цілеспрямованість у толерантний спосіб, без прояву агресивності.

Дослідження агресивної поведінки особистості посідають значне місце у психологічній науці (З. Фрейд, А.Басс, А. Бандура, С. Берковіц, К. Лоренц та ін.). Багато праць присвячено вивченню різноманітних форм агресивної поведінки дітей та підлітків (О. Бовть, Р. Благута, В. Татенко, Б. Ткач, С. Харченко, Л. Чаговець). Ряд досліджень спрямовані на розробку заходів щодо попередження і корекції певних форм агресивності засобами психотренінгу (І. Ніколаєва, Т. Палько, С. Третьяков).

Об'єкт дослідження – агресивна поведінка особистості.

Предмет дослідження – психологічні особливості агресивної поведінки у підлітків.

Мета дослідження – на основі аналізу наукової літератури дослідити особливості агресивної поведінки у підлітковому віці, розробити рекомендації щодо зниження рівня агресивної поведінки у підлітків.

Завдання дослідження:

1. Провести теоретичний аналіз наукової літератури з проблеми агресивної поведінки особистості, проаналізувати основні підходи до вивчення агресивної поведінки в підлітковому віці.
2. Обґрунтувати методи та організацію дослідження особливостей прояву агресивної поведінки у підлітків.
3. Емпірично дослідити особливості агресивної поведінки у підлітковому віці.
4. Розробити практичні рекомендації щодо зниження рівня агресивної поведінки у підлітків.

Методи дослідження: *теоретичні* – аналіз, класифікація, систематизація, порівняння та узагальнення даних теоретичних та експериментальних досліджень, теоретичне моделювання; *емпіричні* – спостереження, анкетування, стандартизовані опитувальники та спеціальні психодіагностичні методики: методика вивчення схильності особистості до агресивної поведінки А. Басса та А. Даркі (адаптація А. Осницького), методика «Діагностика схильності до агресивної поведінки» А. Ассінгера, тест агресивності (опитувальник Л.Г. Почебут); *математико-статистичні*.

Експериментальна база дослідження. Дослідження проводилось на базі Смолінського ліцею № 1 с. Смоліне Кіровоградської області. У дослідженні взяли участь 20 учнів підліткового віку.

Теоретичне значення. Проаналізовано та структуровано дослідження зарубіжних і вітчизняних науковців з проблеми особливостей агресивної поведінки у підлітків.

Практична значущість отриманих результатів полягає в тому, що узагальнення теоретичного матеріалу з досліджуваної проблеми, підібраний психодіагностичний комплекс, розроблені рекомендації щодо зниження рівня агресивної поведінки у підлітків можуть бути використані батьками, практичними психологами, педагогами при роботі з підлітками.

Апробація результатів дослідження. Основні положення, висновки та результати дослідження були обговорені на засіданнях кафедри психології факультету соціальної та психологічної освіти Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини, висвітлені в доповідях на Всеукраїнській науково-практичній конференції «Теорія та практика психокорекції особистості» (м. Умань, 26 жовтня 2023 р.); Всеукраїнській науковій інтернет-конференції «Актуальні питання психології: теорія, методика, практика» (м. Умань, 11–12 жовтня 2023 р.).

Публікації автора за темою дослідження: Юрик Т.В. Психологічні особливості агресивної поведінки у підлітків. *Актуальні питання психології: теорія, методика, практика* : збірник матеріалів XII-тої Всеукраїнської наукової Інтернет-конференції (м. Умань, 11–12 жовтня 2023 р.). С. 173–176.; Юрик Т.В. Психологічні причини агресивної поведінки у підлітків. *Теорія та практика психокорекції особистості : електрон. зб. матер. III Всеукр. наук.-практ. інтернет-конф.* (м. Умань, 26 жовтня 2023 р.). С. 201–203.

Структура роботи. Випускна кваліфікаційна робота складається зі вступу, двох розділів, висновків, списку використаних джерел та додатків. Зміст роботи викладено на 73 сторінках комп'ютерного тексту.

РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ АГРЕСИВНОЇ ПОВЕДІНКИ У ПІДЛІТКОВОМУ ВІЦІ

1.1. Агресивна поведінка як соціально-психологічний феномен

У великому психологічному словнику поняття «агресія» («агресивна поведінка») (від лат. *agressio* – нападати) визначається як мотивована деструктивна поведінка, що суперечить нормам (правилам) існування людей у суспільстві та наносить шкоду об'єктам нападу (як живим, так і не живим) фізичного та психологічного характеру [5]. Готовність суб'єкта до агресивної поведінки розглядається як відносно стійка властивість особистості – агресивність. Дані поняття тісно пов'язані між собою, проте не є тотожними. Важливе значення має дослідження агресивної поведінки особистості як прояву агресії та визначення чинників запобігання формування агресивності як стійкої ознаки особистості.

За визначенням В.В. Юрчука, агресивна поведінка є мотивованою дією або актом, спрямованим на завдання шкоди об'єкту нападу або фізичну шкоду іншим особам. Крім того, вона може викликати почуття дискомфорту, пригніченості, нервозності, страху і навіть аномальних психічних розладів у потенційних жертв агресії [11].

Часто агресивна поведінка проявляється під час протистояння та боротьби, що вимагає від людини таких формально вольових якостей як наполегливість, цілеспрямованість, рішучість. Очевидно, цим фактом обумовлений існуючий погляд, згідно з яким агресивність виступає аналогом сильної активності, прагненням до самоствердження (А.Адлер, В.Клайн, К.Лоренц, Е.Фромм, І.О.Фурманов).

Е. Фромм розглядав агресію як одну з основних людських доктрин, яка виражається в прагненні до завоювання, контролю, або нав'язуванні своєї влади і волі іншим людям і навколишньому світу. Вчений вважав, що агресія

може бути конструктивною, коли вона спрямована на зміну негативних аспектів суспільства, або деструктивною, коли вона завдає шкоди іншим. Таким чином, Е. Фромм підкреслював важливість розуміння агресії та спрямування її на соціальну трансформацію та покращення в суспільстві.

Прояви конструктивної агресії можуть мати різні причини, але всі вони є відповідною індивідуальною чи груповою реакцією на різноманітні негативні ситуації чи загрози, що перешкоджають досягненню життєво важливих інтересів. Тобто у філогенетичному аспекті агресивна поведінка є адаптивною захисною реакцією [20]. Е. Фромм вважав, що захисна агресія має біологічне походження, виконує адаптивну функцію і сприяє підтримці життя. У такому трактуванні конструктивна агресія є засобом виживання, сприяє стабілізації або оптимізації умов існування індивіда. Фромм вважав, що в деяких випадках агресія може бути конструктивною і сприяти розвитку і трансформації особистості. Він наголошував, що важливо навчати людей керувати своєю агресією, а не пригнічувати її, оскільки вона може бути корисною для вирішення проблем та досягнення особистісного зростання.

Водночас, деструктивна агресія, яка завдає шкоди іншим, має бути вміло керована в суспільстві для підтримки гармонійних відносин та благополуччя. Деструктивна агресія виражається у намірах чи діях, спрямованих на завдання шкоди, руйнування, або контроль над іншими людьми чи об'єктами. Вона може призвести до фізичного чи психологічного насильства, в тому числі конфліктів, війн, насильства в сім'ї та інших форм агресивної поведінки, яка завдає шкоди. Деструктивні прояви агресії – це агресивна поведінка, яка не має нічого спільного з біологічними потребами, ні адаптивними, ні захисними механізмами чи інструментами, адже вона спрямована саме на деструктивний компонент.

3. Фрейд розглядав питання агресії в контексті психоаналітичної теорії. З. Фрейд висунув ідею, що агресія виникає внаслідок придушення

інстинктивних бажань у ранньому дитинстві, а також конфлікту між Ід, Его та Суперего. Він пояснював агресію як вираз «Едипового комплексу» та бажання дитини замінити одного з батьків на іншого. За такого підходу агресія мала внутрішнє походження і була пов'язана з психосексуальними конфліктами.

З часом З. Фрейд змінив свої погляди на природу агресії. Він почав розглядати конфлікт між двома основними життєвими інстинктами - Еросом (бажанням жити та любити) і Танатосом (бажанням руйнувати і вбивати), як головне джерело агресивної поведінки особистості. Відповідно до даної теорії, агресія була більше пов'язана з природним потягом до руйнування і смерті, ніж з едиповим комплексом чи внутрішньоособистісними конфліктами.

Під агресією З. Фрейд розумів постійний викид енергії, який практично неможливо нейтралізувати, оскільки наслідки такої нейтралізації можуть мати руйнівні, навіть фатальні для психіки. Він виділив імпульсивно-жорстоку, садистську та деструктивну типи агресії. Імпульсивно-жорстока агресія пов'язана з імпульсивними і неконтрольованими виявами агресивної поведінки. Люди, які виявляють імпульсивно-жорстоку агресію, можуть реагувати на подразники чи конфліктні ситуації без ретельного обдумування, здебільшого з інтенсивними емоціями.

Садистська агресія включає в себе задоволення від завдання болю чи страждань іншим особам. Деструктивна агресія спрямована на руйнування чи знищення об'єктів чи цілей. Це може бути насильство, руйнування майна, або інші дії, спрямовані на завдання шкоди. Цей тип агресії може виникати у

відповідь на різні фактори, включаючи стрес, конфлікти та внутрішні проблеми.

Концепція агресивної поведінки К. Г. Юнга пов'язана з поняттям "Тіні", побудована на ідеї про існування несвідомих аспектів психіки, які не відповідають свідомому «Его». У психоаналітичній термінології поняття «Тінь» відображає аспекти особистості, які включають в себе темні, приховані, неприйнятні або витіснені аспекти. Тінь містить ті риси та інстинкти, які людина часто несвідомо витісняє через соціальні чи культурні норми. Юнг вважав, що відмова визнавати та взаємодіяти з Тінню може призвести до агресії, оскільки ці витіснені аспекти намагаються знайти вираження.

К.Г. Юнг стверджував, що агресія є природним і важливим аспектом людської природи. Проте, він вважав, що суспільні норми та ідеали можуть призвести до нейтралізації агресії та її витіснення в несвідому сферу. Такий механізм може сприяти виникненню деструктивних форм агресії, таких як насильство та ворожість. Юнг висунув гіпотезу про те, що агресія, яка була нейтралізована та витіснена на несвідомий рівень, може виразитися в руйнівній та нижчій тваринній формі. Ця руйнівна агресія може бути більш шкідливою, оскільки вона виявляється у формі нав'язування насильства та конфліктів. Загальна ідея Юнга полягає в тому, що розуміння та інтеграція аспектів Тіні можуть допомогти людині керувати своєю агресією та уникнути руйнівної поведінки. Такий підхід підкреслює важливість розвитку свідомості та самопізнання для досягнення психологічної гармонії [42].

О.Р. Ратінова наголошує на важливості розуміння мотиваційної сфери і системи цінностей особистості у формуванні агресивної поведінки. Розуміння того, які мотиви та цінності спрямовують особистість, може допомогти пояснити, чому вона проявляє агресивну поведінку. Наприклад,

якщо особистість має деструктивні цінності чи мотиви, це може підштовхнути її до використання насильства як засобу досягнення своїх цілей. Система цінностей особистості відіграє важливу роль у визначенні того, що вона вважає за важливе і прийнятне. Якщо ця система цінностей допускає або навіть підтримує агресивну поведінку, то це може вплинути на її тенденції до насильства.

Розуміння деструктивних тенденцій у взаєминах між людьми, таких як конфлікти, підозри, недовіра, також може пояснити агресивну поведінку. У деяких випадках особистість може обирати насильницькі засоби для реагування на ці тенденції.

Дихотомічна диференціація агресивності на ворожу і інструментальну є поширеним підходом у вивченні агресивної поведінки і може допомогти зрозуміти мотиви та цілі, які супроводжують ці види агресії. Ворожа агресивна поведінка – агресор діє з метою спричинити страждання чи збитки жертві. Головною метою є завдання завдати шкоди іншій особі, і ця форма агресивності часто сприймається як ворожнеча і направлена проти жертви.

Інструментальна агресивна поведінка – агресор використовує агресивну поведінку як інструмент для досягнення інших цілей чи задоволення потреб. Головною метою є досягнення конкретної мети, і відношення до жертви може бути інструментальним і менш ворожим.

Ця дихотомічна класифікація важлива для аналізу агресивної поведінки, оскільки вона допомагає визначити мотиви та цілі, які лежать в основі агресії. Вона може бути корисною для розуміння та передбачення агресивної поведінки в різних контекстах, включаючи кримінальне поведінку, міжособистісні конфлікти та інші ситуації.

Т.Г. Рум'янцева виділяє різні види агресивності:

1. Індивідуальну агресивність. Це агресивність, яка проявляється на індивідуальному рівні, коли одна особа виявляє агресивну поведінку

або тенденції до такої поведінки. Це може включати фізичну, вербальну або психологічну агресію, спрямовану на інших індивідів.

2. Соціально-групова агресивність. Ця форма агресивності виникає на рівні груп чи колективів людей. Це можуть бути конфлікти між різними соціальними групами, структурами чи організаціями, і може призводити до конфліктів великого масштабу.
3. Агресивність як інструмент зовнішньої політики. В цьому випадку агресивність сприймається в контексті міжнародних відносин і використовується для опису дій країн у міжнародних відносинах. Терміни міжнародного права можуть бути використані для характеристики агресивності в міжнародних відносинах, такі як напад чи агресія проти іншої країни.

Ця класифікація відображає різноманітні аспекти агресивності, які можуть виявлятися на різних рівнях і в різних сферах суспільства, від індивідуальної поведінки до міжнародних відносин. Розуміння цих різновидів агресивності допомагає вивчати їх в контексті і розробляти методи для їхнього управління та запобігання.

О.К. Осницький класифікує форми прояву агресивної поведінки за такими складовими: хворобливі прояви (гнів, лють); фізичні та словесні прояви, що пов'язані з порушенням норм та правил, припустимих в суспільстві (антисоціальна поведінка); види, пов'язані з недостатньою сформованістю особистих засобів самоконтролю, наполегливістю. У розумінні сутності агресивності та оцінки її характеру представляється важливим аналіз її структури. Агресивна поведінка має такі структурні компоненти, як: когнітивний, афективний, вольовий та власне поведінковий. Когнітивний аспект агресивної поведінки включає в себе особливості мислення, сприйняття подій та ситуацій, а також когнітивні процеси, що передують агресії. Він включає в себе формування переконань,

інтерпретацію подій як загрозливих чи образливих, раціоналізацію агресивної поведінки, а також процеси прийняття рішень щодо агресії.

Афективний аспект агресивної поведінки пов'язаний з емоціями та почуттями, які виникають перед або під час агресивних реакцій. Це може бути гнів, роздратування, образи, фрустрація, страх, іноді радість від завдання болю іншим. Вольовий аспект агресивної поведінки включає в себе вольові рішення та зусилля для здійснення агресивних дій чи стримання агресивної поведінки; контроль над власними діями та вибір способів прояву агресії, а також зусилля для підтримки чи припинення агресивної поведінки.

Поведінковий аспект агресивної поведінки включає в себе самі дії, які виявляються після думок, емоцій та вольових рішень. Це може бути фізична агресія (наприклад, фізичне насильство), вербальна агресія (наприклад, образливі слова або загрози), агресивний жест або невербальна поведінка, спрямована на завдання шкоди чи контроль над іншою особою.

Дані компоненти взаємодіють та впливають один на одного під час агресивної поведінки і їх розуміння може допомогти в розробці методів управління агресією, психологічній діагностиці та корекції агресивної поведінки.

Одиницею поведінкового компоненту виступає агресивна дія. Агресивну поведінку можна описати за трьома шкалами: фізично-вербальна, активно-пасивна та прямо-непряма (за А. Бассом). Їх комбінації дають вісім можливих категорій, за якими можна згрупувати агресивну поведінку.

Фізично-вербальна шкала. Ця шкала розглядає різницю між фізичною та вербальною агресією. Фізична агресія включає в себе фізичне насильство, таке як бійка чи фізичний напад. Вербальна агресія включає в себе образливі слова, загрози тощо.

Активно-пасивна шкала. Активна агресія включає в себе активні дії, спрямовані на завдання шкоди чи контроль над іншою особою, такі як

фізична атака. Пасивна агресія може включати в себе пасивний спротив чи маніпуляції, які також можуть завдати шкоди.

Прямо-непряма шкала відображає способи вираження агресії. Пряма агресія включає в себе виразну та безпосередню агресивну поведінку, коли особа напряду проявляє агресивну поведінку. Непряма агресія може включати в себе плітки, використання посередників або інші менш виразні способи вираження агресії.

Комбінуючи ці три шкали, можна отримати вісім можливих категорій для групування агресивної поведінки, що дозволяє вивчати різноманітні аспекти даного явища та розуміти, як воно виявляється в різних ситуаціях та контекстах.

Виходячи з даної класифікації, виділяють відповідно вісім типів агресивної поведінки [7]: фізична-активна-пряма; фізична-активна-непряма; фізична-пасивна-пряма; фізична-пасивна-непряма; вербальна-активна-пряма (образа словом або приниження іншого); вербальна-пасивна-пряма; вербальна-пасивна-непряма.

Агресивна поведінка може бути спричинена різними мотивами і факторами, зокрема прояв агресії як засіб досягнення певної мети, цілей, засіб психологічного розвантаження, засіб задоволення потреб самоактуалізації та самоствердження. Агресивна поведінка може бути спрямована на досягнення конкретних цілей або об'єктивів. Наприклад, людина може використовувати агресію, щоб вимагати щось від інших або досягти певного стану справ, коли інші методи не дають результатів. Деякі люди можуть використовувати агресивну поведінку як спосіб вивільнити накопичений стрес або негативні емоції. Агресія може виглядати як спосіб виразити гнів, роздратування або розлючення. Для деяких людей агресивна поведінка може бути способом показати свою силу, продемонструвати здатність до контролю або домінування. Вони можуть використовувати її,

щоб відчувати себе більш впевненими в собі, задовольнити свої потреби в самоактуалізації і самоствердженні. Агресивна поведінка не завжди є прийнятною або ефективною стратегією взаємодії з іншими. Зазвичай бажано знаходити більш конструктивні шляхи виразу своїх потреб і емоцій, які не завдають шкоди іншим людям і не порушують соціальні норми [68, с. 52-76].

С.М. Єніколопов зазначав, що агресивність визначається перш за все мотивацією, яка може бути прихованою або не завжди очевидною. Він акцентує увагу на функціональних аспектах агресивності та виділяє три основні функції, які вона може виконувати:

1. Захист свого «Я». Агресивність може виникати як засіб захисту власної особистості, фізичного або емоційного благополуччя. В ситуаціях загрози або нападу агресивна реакція може бути спрямована на відсторонення потенційної загрози та забезпечення особистої безпеки.
2. Зниження психологічної напруги. Агресивність може слугувати способом виведення негативної психологічної напруги чи стресу. Люди можуть виражати гнів та агресію, щоб психологічно розвантажитися та відчувати покращення емоційного стану.
3. Досягнення своїх цілей. Агресивна поведінка може бути використана для досягнення певних цілей або бажань. Наприклад, люди можуть використовувати агресивну поведінку, щоб отримати те, що їм потрібно або що досягти певних об'єктивів.

С.М. Єніколопов досліджуючи напрямки агресивної поведінки, розрізняв її спрямованість назовні та в середину, що відповідає концепції екстернальної (спрямованої на зовнішні об'єкти чи інших людей) та інтернальної (спрямованої на себе) агресії.

Екстернальна агресія – це форма агресії, спрямована на інших людей чи зовнішні об'єкти. Це може бути фізична агресію (наприклад, бійки), вербальна агресію (наприклад, образливі слова), чи інші форми агресивної поведінки.

Аутоагресія (внутрішня агресія) – це форма агресії, спрямована на себе. Аутоагресія може включати самопоранення, самоприниження, самозвинувачення та інші дії, які можуть завдавати шкоду самому собі.

Здійснивши аналіз різноманітності підходів щодо агресивної поведінки, можна визначити, що в більшості теоретичних концепцій основним аспектом є спричинення шкоди або нанесення травм собі чи іншим. Такий підхід дозволяє об'єднати різноманітні форми агресії, будь то фізична агресія, вербальна агресія, аутоагресія чи інші прояви, під загальним критерієм нанесення шкоди.

Важливо враховувати, що агресивна поведінка може бути дуже складною і багатогранною, і визначення її може залежати від контексту, культурних чинників та індивідуальних особливостей. Але, незважаючи на цю різноманітність підходів, концепція шкоди залишається важливим елементом багатьох визначень агресивної поведінки.

Пізнавальний (когнітивний) компонент агресивної поведінки стосується розуміння потреб і ситуацій, за яких проявляється агресивна поведінка, визначення цілей агресії та обґрунтування її мотивів, засобів вибору агресивної поведінки. За словами Л. Берковіца, у ситуаціях, що стимулюють агресивну поведінку, людина завжди перебуває у стані боротьби, що пов'язано з агресивними думками, попереднім досвідом та поведінковими показниками, тому когнітивний компонент передбачає оцінку вихідної ситуації, розвиток подій, вибір та їх наслідки, аналіз минулого досвіду та соціальних норм [9]. Згідно з цим підходом, когнітивний компонент агресивної поведінки включає в себе такі елементи:

1. Оцінка вихідної ситуації. Людина оцінює ситуацію, в якій вона опинилася, і визначає, чи вона вважає цю ситуацію небезпечною, неприємною або спонукаючою до агресії.
2. Розвиток подій. Людина прогнозує, які можливі події можуть статися внаслідок її дій та реакцій інших людей.
3. Вибір стратегії поведінки та його наслідки. Людина розглядає різні можливі способи реагування на ситуацію та обирає найбільш відповідний варіант, що, на її думку, буде найбільш ефективним для досягнення своєї мети або задоволення своїх потреб.
4. Аналіз минулого досвіду та соціальних норм. Людина може враховувати свій попередній досвід і те, як вона реагувала в аналогічних ситуаціях, а також соціальні норми та очікування щодо адекватності її поведінки.

Цей підхід допомагає краще розуміти, як людина обирає агресивну поведінку та які фактори впливають на її рішення. Враховуючи ці аспекти, можна розглядати різні способи управління агресією та розвиток більш адаптивних стратегій реакції на виклики та конфлікти.

О. Змановська наголошує, що агресивні думки і фантазії також мають важливе значення при розумінні агресивної поведінки людини. Це означає, що когнітивний компонент агресивної поведінки включає в себе не лише реальні події, ситуації та дії, але і ментальні процеси, такі як думки та фантазії, пов'язані з агресією. Агресивні думки людина генерує у своєму розумі щодо інших осіб або певних ситуацій. Агресивні фантазії можуть включати в себе уявні сценарії агресивної поведінки. Цей підхід допомагає краще розуміти внутрішні механізми, які можуть сприяти агресивній поведінці, і вказує на важливість вивчення не лише зовнішніх проявів агресії, але і внутрішніх процесів, які спонукають до неї [24].

Емоційний компонент відіграє важливу роль в агресивній поведінці, і вказані емоційні стани, такі як гнів, ворожість, ненависть, неприязнь та образа, найчастіше супроводжують агресію. Ці емоції можуть виникати як реакції на подразники або ситуації, що спонукають до агресивної поведінки. Наприклад, гнів може бути сильною емоцією, яка виникає в результаті образи, невдоволення або загрози, і вона може спонукати людину до агресивних дій у спробі захистити себе або відновити втрачені позиції. Ворожість, ненависть та неприязнь також можуть бути співвіднесені з агресивною поведінкою, оскільки вони можуть стимулювати конфлікти та негативну спрямованість.

Образа може бути іншою важливою емоцією, яка супроводжує агресію. Вона може виникати, коли особистісна гідність порушується, і відчуття образи може вплинути на спосіб реакції людини, включаючи агресивну поведінку у відповідь на дану образу [5].

Афективно-вольовий компонент агресивної поведінки, як зазначено в роботі Б. Базими, включає в себе важливий аспект – ворожість. Ворожість визначається як негативне ставлення агресора до інших (суб'єкта чи об'єкта). Ворожість може виявлятися у формі агресивних дій, вчинків чи висловлювань, які спрямовані на завдання шкоди, образу або неприємностей іншим особам або об'єктам. Вона може бути силовою або несиловою, але завжди включає в себе негативне ставлення та намір завдати шкоди [62].

На думку С. Соловйової емоція гніву може бути одним із ключових чинників, що спонукає до агресивної поведінки. Гнів – це виражена емоція, яка виникає в реакції на різні подразники, такі як образа, невдоволення, загроза або незадоволення. Гнів може викликати бажання реагувати агресивно, щоб захистити себе, відновити втрачену ситуацію або виразити незгоду. З точки зору психології гнів може бути розгляданий як адаптивна

емоція, яка має важливу роль в захисті від загроз та в реакції на негативні подразники. Проте, коли гнів не керується адекватно та не регулюється, він може призвести до неконтрольованої агресивної поведінки, яка може завдати необґрунтованої шкоди іншим [37, с. 197-199].

Індивідуальні риси характеру, такі як впертість, наполегливість, ініціативність, рішучість і цілеспрямованість, можуть впливати на те, як людина реагує на конфліктні ситуації. Наприклад, особа з високим рівнем упертості та рішучості може бути більш нахильною до того, щоб долати труднощі або виявляти агресивну поведінку, коли стикається з перешкодами на шляху до досягнення цілей. Однак важливо відзначити, що вольовий компонент також включає в себе здатність до самоконтролю, саморегуляції та вміння реагувати адекватно в різних ситуаціях. Надмірна агресивність може завдати шкоди взаєминам з іншими людьми та соціальній адаптації. Тому розвиток навичок самовладання та адекватного вираження емоцій є важливими для керування агресивною поведінкою [6].

Отже, на основі теоретико-методологічного аналізу наукової літератури можна визначити структуру агресивної поведінки, що містить когнітивні, емоційні, вольові та поведінкові компоненти. Дані компоненти взаємопов'язані, адже значення того чи іншого компонента впливає на роботу всіх інших компонентів. Наприклад, домінування емоційного компонента може витіснити когнітивний і частково вольовий компоненти, стимулюючи прояви агресивної поведінки. Питома вага компонентів у складі агресивної поведінки залежить від індивідуальних особливостей індивіда та соціальних чинників.

К. Лоренц вважав, що агресія є важливою складовою інстинкту самозбереження в поведінці. Агресивна поведінка в певних ситуаціях може бути важливою для забезпечення виживання та захисту власного життя.

К. Лоренц вважав, що агресивна поведінка може виникати як реакція на загрозу або конкуренцію за ресурси. Агресія служить способом відсторонення потенційної загрози і забезпечує індивідуальну безпеку. Тобто агресія людини не є набутою, а є модифікацією інстинкту збереження певного виду. [22].

Протилежної думки про те, що агресія набувається і формується під впливом факторів оточення особистості, дотримуються А. Арменті, Р. Берон, Д. Зілманн, Дж. Карлсміт, Дж. Карпентер, Д. Капассо, К. Леонард, Ч. Мюллер, Дж. Фрідмен, Х. Холдін, С. Тейлор та ін.

Теорія Р. Барона та Д. Річардсона відображає соціальний підхід до розуміння агресії, відповідно до якої агресія є формою соціальної поведінки, яка виникає у взаємодії між двома або більше людьми. Дана теорія розглядає агресію як поведінку, яка може бути спрямована безпосередньо на інших людей (пряма агресія) або виражатись через інші засоби, такі як слова чи особливості поведінки поведінки (непряма агресія). Теорія розглядає різні фактори, які можуть впливати на виникнення агресії, включаючи словесну комунікацію, фізичну активність, присутність інших осіб та зовнішність інших людей тощо. Агресивна поведінка може бути спричинена соціальними чинниками, такими як норми, цінності та очікування в конкретному соціальному оточенні. Особистісні характеристики людини впливають на те, як вона реагує на агресивні стимули та виражає агресію.

Ця теорія підкреслює важливість соціального контексту та взаємодії між людьми в розумінні агресії. Вона вказує на те, що агресія може бути результатом складної взаємодії різних факторів та викликати реакції на різні соціальні стимули [63, с. 227-228].

У 1930-х роках Д. Доллардом і його колегами була розроблена теорія «гіпотеза фрустрації-агресії». Ця теорія визначає, що фрустрація, тобто відчуття обману, розчарування або перешкоди на шляху до досягнення мети,

завжди призводить до агресивної реакції, будь то виражена агресія чи її приховані форми. Також ця теорія стверджує, що наявність агресії свідчить про попереднє виникнення фрустрації. Згідно з цією теорією, коли людина стикається з фрустрацією, вона відчуває невдоволення та негативні емоції. Як реакція на це відчуття невдоволення, особа може виражати агресію у різних формах, таких як фізична, вербальна чи психологічна. Фрустрація виступає як каталізатор, який спонукає агресивну реакцію.

Теорія "гіпотеза фрустрації-агресії" була однією з перших спроб науково пояснити взаємозв'язок між фрустрацією та агресією. Однак важливо відзначити, що вона не розглядає всі аспекти агресивної поведінки та не враховує інших факторів, які можуть впливати на формування агресії [57]. Проте фрустрація може активізувати різні моделі поведінки, з яких агресія є лише одним (тобто не завжди фрустраційна ситуація призводить до агресії).

Л. Берковіц наголошує, що фрустрація є лише одним із можливих агресивних стимулів, і що фрустрація сама по собі не обов'язково призводить до агресивної поведінки. Згідно з поглядом Л. Берковіца, агресивна поведінка виникає лише тоді, коли є відповідні агресивні сигнали в навколишньому середовищі, які провають гнів чи агресію. Ці сигнали можуть бути пов'язані з фактичними подразниками чи попереднім досвідом, який асоціюється з агресією. Такий підхід враховує більше контекстуальних та соціокультурних факторів, які можуть впливати на формування агресивної поведінки, і відзначає, що агресія є реакцією на конкретні стимули чи подразники. Важливо враховувати, що різні люди можуть реагувати по-різному на однакові ситуації, і формування агресивної поведінки може бути складним процесом, в якому беруть участь різні фактори.

Відповідно до теорії Л. Берковітса, соціальні стимули мають властивість спонукати до агресивної поведінки. Стимул може набувати

агресивного значення, якщо він пов'язаний з позитивним підкріпленням агресивності або з раніше пережитими негативними переживаннями. Постійні стимули, пов'язані з факторами, що провокують агресію, або з самою агресією, що можуть поступово схилити раніше роздратовану або розчаровану людину до агресивної поведінки. За певних умов роль агресивного стимулу може виконувати конкретна людина чи навіть фізичний об'єкт з певними характеристиками [46].

Д. Зільман вважав, що агресивна поведінка може виникати як реакція на певні емоційні стани, включаючи хвилювання та негативні емоції. Хвилювання, як емоційний стан, може викликати певні фізіологічні та психологічні реакції у людини, включаючи підвищення активності автономної нервової системи. Це може призвести до збільшення рівня напруженості, що в певних ситуаціях може виявитися через агресивну реакцію. Такий підхід враховує важливість розуміння взаємодії між емоціями та агресією і підкреслює, що агресивність може бути результатом різних емоційних станів та переживань. На думку Т. Румянцевої соціальні фактори зовнішнього середовища не завжди прямо і безпосередньо збільшують рівень агресивності у людей. Замість цього, вона вказує на те, що ці фактори можуть впливати на рівень агресії лише у певних обставинах і при відповідних умовах. Т. Румянцева наголошує, що люди мають різний рівень схильності до агресії. Тобто, одні люди можуть бути більш схильними до агресії у відповідь на певні соціальні фактори, в той час як інші можуть бути менш схильними. Агресивна поведінка може бути спричинена порушеннями у здатності особистості адекватно переробляти отриману інформацію. Це може включати зміни в сприйнятті, обробці інформації та реакціях на неї. Агресивна поведінка є результатом взаємодії різних факторів, включаючи індивідуальні особливості особистості, сприйняття інформації та контекстуальні впливи зовнішнього середовища. Фізичні

стресори підвищують рівень агресії лише до деякої точки, після чого відбувається різке зниження, оскільки інструментальна поведінка бере верх і прибирає негативні ефекти стресора [27].

Згідно з теорією А. Бандури, агресивна поведінка виникає в результаті взаємодії різних факторів: біологічних, соціальних та когнітивних.

Біологічні фактори включають такі аспекти, як особливості нервової системи та гормональний стан людини. Біологічні фактори можуть збільшувати схильність до агресії, але самі по собі не визначають агресивну поведінку. Соціальне навчання. А. Бандура наголошує, що агресивна поведінка може бути набута та усвідомлюватися через спостереження, моделювання та підсилення. Люди можуть навчатися агресивній поведінці, спостерігаючи за іншими, особливо якщо ця поведінка призводить до позитивних наслідків. Агресивна поведінка також пов'язана з когнітивними процесами, такими як розуміння, сприйняття і обробка інформації. Індивідуальні переконання, цінності та внутрішні переконання грають важливу роль у формуванні агресивної поведінки.

Таким чином, теорія соціального навчання А. Бандури враховує як біологічні, так і соціальні аспекти агресивної поведінки та наголошує, що вони взаємодіють між собою в складний спосіб. Вона підкреслює роль навчання та соціальної взаємодії у формуванні агресивних реакцій у людини.

Стимулює розвиток агресії вплив шаблонів, неприйнятність установок, переконання особистості. У даному контексті агресія вважається соціальною поведінкою, що включає складні навички, які вимагають всебічного навчання [34].

Л.М. Семенюк визначає агресивну поведінку як цілеспрямовану деструктивну поведінку, яка порушує правила і норми існування людей у суспільстві та завдає шкоди об'єктам нападу. Агресивна поведінка має ціль і спрямована на завдання шкоди чи нанесення травм іншим людям, об'єктам чи самому собі. Агресивна поведінка порушує встановлені соціальні норми

та правила поведінки, що прийняті у конкретному суспільстві. Агресивна поведінка може включати в себе шкоду як іншим людям, так і речам чи тваринам [21].

А.А. Реан запропонував поділяти соціалізацію агресії на два типи: просту та суперечливу. Проста соціалізація агресії передбачає безпосереднє набуття навичок агресивної поведінки та розвиток агресивної готовності особистості в результаті спостереження за агресивною поведінкою. Особа може бачити позитивні наслідки агресивної поведінки у інших людей і спробувати наслідувати їхню модель агресії через спостереження та імітацію.

Суперечлива соціалізація агресії виникає в ситуаціях, де агресія може мати і позитивні та негативні наслідки. Особа може переживати роздвоєність в сприйнятті агресії через те, що вона може бути іноді виправданою, а іноді неприйнятною. Це може призводити до суперечливого ставлення до агресії та розвитку конфліктних внутрішніх психологічних конфліктів. Такий підхід допомагає краще розуміти різні шляхи та контексти, в яких агресія може бути соціалізована в особистості [54].

Агресивність як стійка особистісна властивість формується наявністю у особистості значного соціального досвіду, що пригнічує можливості реалізувати власні особистісні потреби. Результат амбівалентної соціалізації агресії можна розглядати як страх-агресивний слід соціально депривованого досвіду, який позбавляє людину незалежності. Найчастіше цей агресивний варіант розвивається при неврівноваженому стилі виховання або хаотичному процесі соціалізації.

Представники гуманістичної психології, такі як А. Маслоу і К. Роджерс, вважали, що агресивність може блокувати розвиток вільної особистості і заважати самоактуалізації. Гуманістична психологія покладає акцент на індивідуальний потенціал, особистісний розвиток та самореалізацію.

А. Маслоу в своїх працях визначав агресивність як вторинний реактивний феномен, що виникає з незадоволеності базових потреб людини. Згідно з його концепцією ієрархії потреб, людина має ієрархію п'яти рівнів потреб, починаючи від фізіологічних потреб і закінчуючи потребою до самоактуалізації. Задоволення базових потреб є ключовим фактором для психологічного благополуччя. Якщо ці потреби не задовольняються, може виникати незадоволеність, стрес і це може призводити до агресивної поведінки в намаганні виправити це незадоволення або виразити свої потреби.

Важливо зауважити, що Маслоу не вважав мотиви агресії єдиними причинами її виникнення. Він підкреслював роль культурних особливостей та конкретних ситуацій у формуванні агресивної поведінки. Ситуаційний контекст та культурні фактори можуть значно впливати на те, як людина реагує на свої потреби та виражає свої емоції, включаючи агресію.

С. Л. Соловйова визначає агресію як системну психосоціальну ознаку, що розвивається в процесі соціалізації. Це визначення вказує на динаміку розвитку агресії та її соціальну природу. Агресія розглядається як складна система, яка включає в себе різні аспекти, включаючи фізіологічні, психологічні, соціальні та культурні фактори. Важливого значення мають як психологічні, так і соціальні аспекти агресії, тобто саме взаємодія між внутрішніми факторами особистості та соціокультурними впливами визначає особливості агресивної поведінки. Агресія формується та змінюється протягом життя людини впродовж взаємодії з оточуючим середовищем, у процесі навчання, сприйняття соціальних цінностей і норм, а також через інші аспекти соціалізації [14].

Отже, аналіз наукової літератури з досліджуваної проблеми дає можливість зробити висновок, що існують різні точки зору щодо природи агресивної поведінки. Полярними є погляди, що визначають агресивність

лише вродженими біологічними механізмами, з одного боку (інстинктивістська, біологічна теорія), та лише соціальними й індивідуальнопсихологічними, з іншого (фрустраційна, теорія соціального наочіння, когнітивна, теорія соціальної взаємодії).

Різноманітність форм прояву агресивної поведінки та її полімотивованість веде до неоднозначності в інтерпретації цього поняття. Ми розуміємо під агресивною поведінкою мотивовану поведінку або наміри особистості, що ведуть до заподіяння шкоди оточуючим або собі.

1.2. Особливості прояву агресивної поведінки у підлітковому віці

Проблема управління агресивною поведінкою та контролю за агресивністю у дітей є вкрай актуальності. Це питання є об'єктом уваги спеціалістів, які працюють у галузі психології, педагогіки, соціології та психіатрії. Так, вивчення агресивності в структурі особистості є важливим аспектом розуміння форм поведінки людини. Агресивність може проявлятися у поведінці в різних формах, і може бути передумовою для різноманітних проявів, як конструктивних, так і деструктивних:

- Конструктивна агресія. Коли агресивна енергія використовується для досягнення позитивних цілей, таких як захист себе чи інших, стимулювання конкуренції або досягнення особистих цілей.
- Соціально-позитивна агресія. В інших випадках агресивність може виявлятися в соціально-позитивних формах, наприклад, в активному захисті прав і забезпеченні справедливості.
- Просоціальна поведінка. Подолання конфліктів та взаємодопомога можуть визначати просоціальну поведінку, яка також може включати агресивні аспекти.

- Деструктивна агресія. З іншого боку, якщо агресивність не контролюється чи використовується для досягнення соціально неприйнятних цілей, вона може призвести до деструктивної поведінки, такої як фізична або вербальна агресія, антисоціальні дії тощо.

Важливо визначити, як особистісні особливості та контекст впливають на виявлення агресивності та її наслідки. Наприклад, чинники, такі як соціальне середовище, виховання, ставлення до конфліктів і стресу, можуть визначати, як агресивність виявляється в поведінці і яким чином вона впливає на взаємовідносини з іншими.

Агресивна поведінка підлітків часто може бути спробою вираження протесту та незадоволення своїм становищем у суспільстві чи взаємодією з дорослими. Це може бути пов'язане з рядом факторів, і особистісні характеристики підлітків можуть впливати на те, як вони виражають свій протест через агресивну поведінку. Декілька можливих аспектів в цьому контексті:

- Протест і невизнання. Підлітки можуть відчувати, що їх погляди та потреби невірно розуміються або неправильно визнані дорослими. Це може призводити до відчуття протесту, і агресивна поведінка може бути спробою виразити цей протест.

- Незадоволеність положенням у суспільстві. Підлітки можуть відчувати невизначеність та незадоволеність своїм становищем у суспільстві, особливо якщо вони відчують відсутність можливостей чи обмеження у реалізації свого потенціалу.

- Експериментування з ідентичністю. Підлітки можуть випробовувати різні ролі та ідентичності, включаючи агресивну поведінку, як спробу визначити, хто вони є і як вони сприймаються оточенням.

Сучасні наукові дослідження вказують на те, що агресивність у підлітків часто є результатом взаємодії різних факторів, включаючи генетичні, виховні та вплив оточуючого середовища. Важливо розуміти, що агресивність не завжди є сталою та вродженою якістю особистості, але може бути наслідком впливів різних чинників.

Деякі ключові аспекти, які можуть сприяти агресивній поведінці підлітків, включають:

- Генетичні фактори. Деякі дослідження підтверджують наявність генетичних складників у схильності до агресивності. Однак важливо розуміти, що генетика працює взаємодією з оточуючим середовищем, і сама по собі не є визначальним фактором.

- Виховання та сімейне середовище. Роль батьків, спосіб виховання, рівень взаєморозуміння в сім'ї можуть суттєво впливати на формування агресивної поведінки у підлітків. Недостатня увага, конфлікти в родині чи неправильні підходи до виховання можуть впливати на підвищений рівень агресивності.

- Оточуюче середовище та соціокультурні фактори. Фактори середовища, такі як соціально-психологічний клімат в шкільному класі, взаємодія з однолітками, соціальна підтримка чи її відсутність, можуть також впливати на прояви агресивної поведінки.

- Стрес та емоційна напруженість. Негативні життєві обставини, стресові ситуації та емоційна напруженість можуть сприяти виявленню агресивності.

Ці фактори взаємодіють, і агресивна поведінка підлітків може бути результатом комплексної взаємодії генетичних, виховних та соціокультурних впливів.

Агресивна поведінка не може бути розглянута ізольовано, а повинна розглядатися як частина більш широкого контексту особистості. Тобто агресивна поведінка виникає не лише як окрема характеристика чи риса, але як результат взаємодії різних аспектів особистості та їх структурної організації. Розгляд агресивної поведінки в контексті системи особистості може включати різні аспекти, такі як соціальні, психологічні, емоційні та фізіологічні фактори. Наприклад, агресія може виникати внаслідок стресу, невміння ефективно виражати емоції, низького рівня самооцінки чи соціальних проблем.

Наукові дослідження вказують на те, що родинне середовище може суттєво впливати на розвиток соціальних та емоційних навичок у дітей, а також на їх поведінку. Негативні стосунки між батьками та дітьми, конфлікти в сім'ї, недостатність позитивного спілкування та емоційна депривація можуть створювати стресове середовище для дитини. Це, у свою чергу, може призвести до виникнення агресивної поведінки як засобу впоратися з емоційними труднощами чи відсутністю адекватних стратегій вирішення конфліктів.

Зв'язок між умовами виховання в сім'ї та проявами агресії у дітей вивчається в рамках різних теорій і підходів, таких як соціально-когнітивна теорія, теорія прикладного поведінкового аналізу та інші. Ці дослідження вказують на важливість створення позитивного та підтримуючого оточення в сім'ї для забезпечення здорового розвитку дитини.

Негативні відносини з батьками, відсутність підтримки та турботи можуть створювати умови для розвитку агресивної поведінки та проблем у взаємодії з однолітками. Діти, які переживають негативні стосунки з батьками або відчують відсутність підтримки, можуть шукати інші способи вираження своїх емоцій, включаючи агресію. Також, якщо дитина не отримує позитивної оцінки та підтримки щодо свого розвитку, це може впливати на її самооцінку та віру у власні здібності.

Згідно з багатьма дослідженнями, погіршення стосунків з однолітками та прояви агресії можуть бути наслідками відсутності позитивних взаємин та невідповідності потреб дитини в підтримці та турботі. Важливою є роль батьків у створенні безпечного та підтримуючого середовища для дитини, що сприяє її здоровому психосоціальному розвитку [41].

Психологів цікавлять стилі сімейного виховання та взаємодія між батьками та дітьми, оскільки це може впливати на різні аспекти життя дитини, включаючи соціальну поведінку та розвиток особистості. Стиль поведінки батьків може варіюватися від авторитарного до ліберального. Авторитарні батьки можуть повністю контролювати життя дитини, встановлюють жорсткі правила та карають за порушення. На іншому полюсі, ліберальні батьки, які можуть дозволяти дитині вирішувати багато питань самостійно, не накладаючи чітких обмежень. Негативне заохочення або непослідовність у покаранні можуть створювати незрозумілі сигнали для дитини і сприяти розвитку агресивної поведінки.

Особливості темпераменту можуть відіграти важливу роль у розвитку агресивності підлітків. Дратівливість, емоційна напруженість та інші аспекти темпераменту можуть впливати на формування різних рис особистості, які пов'язані з агресивним поведінкою. Ось деякі з них: дратівливість. Люди з високим рівнем дратівливості можуть легше потрапляти в стан роздратування і виражати свою агресію відносно невеликих подразників. Емоційна напруженість: особи, у яких швидко проявляється емоційне напруження, можуть бути схильні до більш інтенсивних емоцій, включаючи агресію, у ситуаціях конфлікту чи стресу. Запальність може виявлятися в гострих реакціях на конфлікт, невмінні контролювати гнів чи швидкому переході до агресивних дій. Невміння контролювати себе. Відсутність навичок управління власною агресією та емоціями може призводити до

неконтрольованих вибухів. Особи з високим рівнем зухвалості можуть бути більш схильні до ризикованої та агресивної поведінки.

Важливо враховувати, що темперамент є лише одним з факторів, які впливають на розвиток та прояв агресивності. Сімейне середовище, соціальні фактори, емоційна підтримка та інші аспекти відіграють також значну роль у формуванні поведінкових реакцій підлітків.

Дослідження А. Бандури та М. Уолтера внесли вагомий внесок у розуміння взаємозв'язку між агресивною поведінкою батьків та власне виявленням агресії в дітей. Ця концепція отримала назву "соціальне навчання" або "теорія відносної позначки". Згідно з цією теорією, діти навчаються за допомогою спостереження та наслідування моделей поведінки, які вони мають у своєму оточенні. Якщо дитина спостерігає за агресивною поведінкою в сім'ї, особливо від близьких дорослих, і ця поведінка при цьому отримує позитивне схвалення або не отримує відповідного покарання, це може збільшити ймовірність того, що дитина сама виявить агресію.

Такі взаємозв'язки вказують на важливість ролі сім'ї та виховання у формуванні психосоціального розвитку дітей. Розуміння того, як дорослі моделюють та реагують на агресивну поведінку, може допомогти в удосконаленні стратегій виховання та підтримки позитивної поведінки у дітей.

С. Ерон та Р. Торго у своїх дослідженнях також розглядали взаємозв'язок між вихованням та агресивною поведінкою дітей. Результати наукового пошуку на те, що дуже суворе карання може також бути пов'язане з підвищеною агресивністю у дітей. Ймовірно, в ситуаціях, де покарання виявляється дуже суворим, діти можуть переживати стрес, невдоволення та непевність. Це може впливати на їх емоційний стан і соціальну поведінку, включаючи відносини з однолітками.

Важливо підкреслити, що ефективність виховання та покарання залежить від контексту, в якому воно застосовується. Суворість без відповідного пояснення, підтримки та альтернативних стратегій виховання може викликати негативні наслідки для психологічного стану дитини і її соціальних відносин. Сучасні підходи до виховання наголошують на важливості використання позитивних методів виховання та налагодженні взаємодії, щоб допомогти дітям розвиватися емоційно здорово та соціально адаптовано.

Дослідження, проведені М. Шрамом, Е. Маккобі та Н. Зевін підтверджують, що тілесні покарання за агресивну поведінку можуть мати негативний вплив на дітей та сприяти збільшенню жорстокості та агресії. Тілесні покарання можуть викликати в дітей не лише фізичний біль, але й емоційний стрес та психічний дискомфорт. Деякі дослідження вказують на те, що діти, які регулярно зазнають тілесних покарань, можуть розвивати певні негативні реакції, такі як агресивна поведінка, тривожність, невротичні розлади та інші.

Замість тілесних покарань, сучасні підходи до виховання рекомендують використання позитивних методів, таких як пояснення правил, заохочення позитивної поведінки, встановлення чітких меж та надання дітям можливості розвивати адекватні стратегії вирішення конфліктів. Ці методи сприяють формуванню позитивних відносин та допомагають дітям вчитися ефективним способам саморегуляції та взаємодії з іншими.

Експериментальні дослідження, проведені Р. Бероном та Д. Річардсон, вказують на важливу роль засобів масової інформації, зокрема кіно і телебачення, на агресивну поведінку дітей. Це явище часто визначають терміном "медіагресія". Експериментально встановлено зв'язок між переглядом сцен насильства і підвищенням тенденцій до агресивної

поведінки у дітей. Насильство, представлене в засобах масової інформації, може служити моделлю для наслідування та впливати на формування стандартів поведінки.

Важливо враховувати, що діти, можуть бути більш вразливими до впливу засобів масової інформації через їх здатність легко наслідувати спостережувані моделі поведінки. Такий вплив може виникнути як безпосередній результат, так і через накопичення вражень та моделювання, вперше показане в теорії А. Бандури про соціальне навчання.

З цього погляду важливо враховувати медіаконтент, який споживають діти, і намагатися обирати позитивний, навчальний зміст, а також надавати дітям контекстні навички критичного мислення, які допоможуть їм аналізувати та розуміти інформацію, з якою вони зіштовхуються [8].

Підлітковий вік – це період інтенсивної соціалізації, тому взаємодія з однолітками і розвиток навичок комунікації мають велике значення для розвитку особистості підлітка. Агресивна поведінка може негативно впливати на взаємини з однолітками. Поведінка, яка завдає шкоди або образи іншим, може спричинити конфлікти та погіршити стосунки в групі однолітків. У даному віці підлітки активно навчаються взаємодіяти один з одним, розвивають навички спілкування та встановлення стосунків. Агресивна поведінка може створювати бар'єри для ефективної комунікації та сприяти виникненню конфліктів. Підлітки мають сильну потребу в соціальних відносинах та приналежності до групи однолітків. Агресивна поведінка може вплинути на їх здатність будувати позитивні стосунки та залучати однолітків до спільних дій.

Також вплив на розвиток агресивності у підлітків є особливості їх взаємодії з однолітками. Підлітки набувають досвіду соціальної взаємодії в групі однолітків як соціальної моделі. Соціалізація підлітків у групах – це процес засвоєння та закріплення соціальних норм і стосунків як частина

дуального соціалізаційноіндивідуаційного процесу, результатом якого є становлення суб'єкта активної творчої дії. Підліток повинен не тільки пристосуватися до групи однолітків, до прийнятих в його оточенні соціальних норм поведінки і духовних цінностей, але і передавати їх самому собі, виробляючи особистий спосіб реалізації своїх соціальних цінностей [47].

Міжособистісне спілкування підлітків відображається не лише у взаємодії з дорослими, а й у взаємодії з однолітками. Їх ролі у формуванні особистості підлітка якісно різні. Спілкування з однолітками є випробуванням себе в особистісній сфері, якщо в спілкуванні з дорослими підлітки засвоюють соціально значущі критерії оцінки, цілі та мотиви поведінки, способи аналізу навколишньої дійсності та способи дій, порушуючи тим самим конкретні етичні питання. Колектив однолітків, з якими спілкується дитина, впливає на розвиток її особистості. Саме в контексті спілкування з однолітками діти та підлітки постійно стикаються з необхідністю застосування засвоєних норм поведінки на практиці [38].

Л.М. Зюбін вказує на три причини порушення поведінки у підлітковому віці: недостатній психологічний розвиток в цілому, що ускладнює здатність до правильного самоаналізу поведінки та передбачення наслідків своїх дій, недостатня здатність до саморефлексії та планування може призводити до невірному вибору поведінкових стратегій; недостатня самостійність думки і, відповідно, сприйнятливість до навіювання і покори, що робить підлітків більш вразливими до впливу інших. Якщо підліток не може формувати власні думки та ставлення, він може легше відступитися від них під впливом різних факторів, таких як груповий тиск чи авторитарні особистості.; низька достатність і нестабільність пізнавальної діяльності, духовних потреб, емоційна нестабільність та низький рівень самоконтролю можуть впливати на поведінку підлітка. Однак у більшості випадків ця вада

розвитку становить групу факторів ризику того, що людина може жити цілком нормальним життям без будь-яких поведінкових проблем протягом життя, але в певних об'єктивно чи суб'єктивно складних життєвих умовах і ситуаціях, реалізованих для неї. Такі ситуації та явища називаються умовами та ситуаціями ризику. Вони складають другу групу причин поведінкових відхилень у підлітковому віці.

Стан ризику в психології і соціальних науках означає умови або фактори, які підвищують ймовірність виникнення негативних наслідків для індивіда чи групи. Ці фактори можуть бути фізичними, соціальними, економічними, психологічними тощо. Коли людина опиняється в стані ризику, тривалий негативний вплив цих факторів може призводити до стресу і перенапруження механізмів адаптації. Оскільки кожна людина має свої власні ресурси для адаптації, стійкість до стресу та здатність до подолання труднощів може відрізнитися. В контексті стану ризику важливо розуміти, як ці фактори можуть взаємодіяти та впливати на поведінку. Порушення у поведінці можуть бути стратегіями адаптації до негативних впливів середовища. Це може включати різноманітні форми поведінкових реакцій, зокрема порушення харчування, вживання наркотиків, агресія чи ізоляція.

Кожна установа соціалізації має свої специфічні умови ризику, які викликають відхилення у поведінці дітей:

1) У сім'ї умовами ризику є: асоціальний характер відносин в цілому або асоціальна поведінка окремих її членів; структура сім'ї; стиль домашнього виховання. Так, виховання за типом надмірної опіки або надмірного контролю може викликати реакції у дітей, які можна визначити як визвольні або протестні. Це може призвести до різних форм поведінкової реакції, таких як активна непокоря старшим, агресія; втеча з дому тощо. Діти, що переживають надмірну опіку або контроль, можуть відчувати відсутність власної автономії та можливості вирішувати свої питання. Це може викликати стрес і викликати бажання визволитися від цього контролю.

У відповідь на це дитина може виявити активну непокору, супроти старшим або шукати способи вираження своєї індивідуальності та незалежності. Важливо враховувати, що ефективне виховання передбачає баланс між підтримкою та навчанням дитини, створенням безпечного середовища та сприянням її індивідуального розвитку. Якщо контроль стає надто надмірним, це може викликати негативні наслідки для психологічного стану та поведінки дитини [66].

2) Освітній заклад характеризуються ситуаціями ризику, коли має місце: авторитарний стиль педагогів; складність навчального матеріалу, через що підліток втрачає інтерес до навчання як способу самоствердження та саморозвитку; складність міжособистісної взаємодії дитини з класним колективом та його окремими представниками.

3) У сфері неформального спілкування основними причинами поведінкових відхилень можуть бути: асоціальна спрямованість груп; асоціальний характер внутрішньо-групових відносин і норм, прийняття яких є обов'язковим для підлітків, які хочуть вступити в групу.

Підлітковий вік – один із найскладніших періодів розвитку особистості. Цей період, хоч і відносно короткий, майже багато в чому визначає все подальше життя особистості [45]. Такі ситуації, як перехід від дитинства під опікою дорослих до самостійності, перехід від звичайного шкільного навчання до інших видів соціальної активності та швидка перебудова організму роблять підлітків особливо вразливими та чутливими до негативних впливів навколишнього середовища.

Е. Шпрангер описує три типи розвитку особистості в підлітковому віці. Перший тип розвитку характеризується різким, бурхливим і кризовим процесом, у якому підліток переживає друге народження, результатом якого є формування нової «Я-концепції». За другого типу розвиток дитини передбачає повільні та поступові зміни, без глибоких потрясінь і

трансформацій його власної особистості. Третій тип розвитку передбачає активний і свідомий процес самовиховання, спосіб самостійного подолання внутрішніх тривог і криз, завдяки самоконтролю і самодисципліні, які розвиваються у підлітка [6].

Основними причинами агресивної поведінки підлітків є:

- Бажання привернути увагу однолітків. Підлітки можуть виявляти агресію в намаганні привернути увагу своїх ровесників. Це може бути спробою вказати на своє місце в соціальній ієрархії чи виявити свою силу.

- Бажання досягти запланованих результатів. Підлітки можуть використовувати агресію як стратегію для досягнення своїх цілей або бажаних результатів, особливо в ситуаціях конфлікту чи конкуренції.

- Бажання домінувати. Деякі підлітки виявляють агресію, щоб встановити свою домінантність та стати головними в групі чи серед ровесників.

- Захист і помста. Агресія може виникати як захисна реакція на загрозу або як відповідь на реальне чи уявлюване несправедливе ставлення.

- Бажання принизити гідність інших людей. Деякі підлітки можуть використовувати агресію як засіб приниження гідності інших для власного вирішення проблем чи виявлення себе в перевагу.

Ці мотиви можуть взаємодіяти і призводити до агресивної поведінки в різних сценаріях. Розуміння цих причин може допомогти створити ефективні стратегії взаємодії та попередження агресії у підлітків [28].

Як і у дорослих, агресивна поведінка у дітей може проявлятися у двох формах:

- неструктивна агресія, як засіб задоволення бажання, досягнення мети та адаптаційна здатність, що спонукає дитину до конкуренції в навколишньому світі для захисту власних прав;

- деструктивна ворожість – це не просто злісна і ворожа поведінка, а бажання завдати болі і отримати від цього задоволення; результатом такої поведінки зазвичай є конфлікт, формується агресивність як риса особистості, знижується здатність дитини до адаптації.

Для підлітків характерними є складні особистісні утворення, які включають вербальну та фізичну агресію, в поєднанні з високим рівнем захисту та тривоги. Це може бути викликано різними факторами, і така поведінка може бути прихованою від вчителів і батьків.

Можливі причини цих особистісних характеристик у підлітків можуть включати:

- Емоційні труднощі. Підлітки можуть переживати емоційні труднощі, такі як стрес, депресія чи почуття несправедливості, та виявляти агресивну поведінку як спробу впоратися з цими емоціями.

- Соціальне середовище. Сімейні труднощі, конфлікти вдома чи негативне середовище в школі можуть впливати на поведінку підлітка і призводити до вираженої агресії та високого захисту.

- Тривога. Високий рівень тривоги може бути пов'язаний з різними факторами, включаючи страх перед неприйняттям, соціальною ізоляцією або переживанням невизначеності щодо майбутнього.

- Непомітність для дорослих. Іноді підлітки можуть приховувати свої емоційні та психологічні труднощі, що робить їхні проблеми менш помітними для вчителів і батьків.

Ефективне вирішення цих питань може вимагати багатопланового підходу, який включає в себе психологічну підтримку, конструктивне спілкування з батьками, вчителями та іншими фахівцями, а також розвиток здатностей до емоційної регуляції та соціальної взаємодії.

Сімейні конфлікти, труднощі у задоволенні потреб, розбіжність між бажаним та реальним, можуть стати причинами прояву агресії в підлітків. Отже, агресія, яку проявляють підлітки, є проявом внутрішнього душевного

неблагополуччя і є одним із неконструктивних методів психологічного захисту.

Деякі з основних аспектів управління агресивною поведінкою та контролю за нею у дітей включають:

- Рання ідентифікація та попередження. Рання діагностика та ідентифікація факторів, які можуть впливати на розвиток агресивної поведінки, дозволяє вчасно застосовувати попереджувальні заходи.

- Психологічна та соціальна підтримка. Діти можуть виявляти агресивну поведінку внаслідок різних причин, таких як стрес, низька самооцінка, проблеми взаємодії з оточуючим середовищем. Саме тому психологічна та соціальна підтримка може бути корисною для дітей, які демонструють агресивність.

- Тренінги з розвитку соціальних навиків. Вчити дітей адаптивним способам вираження емоцій та взаємодії з іншими може допомогти зменшити агресивну поведінку.

- Родинна інтервенція. Залучення сім'ї в процес вирішення агресивних проявів може бути ефективним. Спільна робота з батьками та іншими членами сім'ї може допомогти змінити внутрішнє середовище дитини.

- Освіта та підтримка вчителів. Вчителі відіграють важливу роль у виявленні та управлінні агресивною поведінкою в освітньому середовищі. Відповідні знання допоможуть їм для ефективного керівництва класом та допомоги дітям.

Загальний підхід до управління агресивною поведінкою включає комплексні стратегії, які охоплюють психологічні, соціальні та середовищні аспекти.

Спілкування в групі однолітків може істотно вплинути на розвиток особистості підлітка. Від стилю спілкування і статусу серед однолітків залежить те, наскільки дитина відчувається спокійно, емоційно комфортно, задоволено, наскільки вона розуміє норми своїх стосунків з однолітками.

Індивідуально-групові взаємодії важливі в будь-якому віці, але особливо важливі в підлітковому віці, коли починається формування особистості і на зміну батьківському авторитету приходять авторитет групи [61].

Підлітковий вік характеризується формуванням власної думки на основі порівняння власної думки з думкою однолітків. Бути включеним у процес спілкування є цінним для підлітків. Саме в цьому підліток усвідомлює себе як особистість і формує судження про себе і навколишній світ. Спілкування з однолітками є дуже важливим каналом специфічної інформації. Це особливий вид людських стосунків. Позиція принципової рівності дітей-однолітків робить цю сферу взаємин особливо привабливою для підлітків: така позиція узгоджується з моральним уявленням підлітка про власну дорослість.

Специфічні переходи, що відбуваються на початку підліткового віку, визначають основну схожість нових потреб, прагнень, переживань і запитів підлітків у стосунках з дорослими та однолітками. Це допомагає глибоко розвивати стосунки з однолітками. Порівняно з дорослими, цінності, сформовані підлітками, легше сприймаються однолітками. Спілкування з дорослими не може повністю замінити спілкування з однолітками. Почуття причетності та товариськості дають відчуття емоційного благополуччя та стабільності.

Слід зазначити, що спілкування впливає на формування особистості підлітка. Бо комунікація – це не просто обмін інформацією (як, наприклад, між учнем та вчителем), а й взаємодія та взаємовплив. Підлітки «переживають» спілкування не лише інтелектуально, а й на фізичному та емоційному рівні.

Однією з головних тенденцій перехідного віку є переорієнтація від спілкування з батьками, вчителями та старшими загалом на однолітків більш-менш рівного статусу. Ця переорієнтація може відбуватися повільно і

поступово, стрибкоподібно і по-різному виявляється в різних сферах діяльності, в яких неоднаковий престиж старших і однолітків.

РОЗДІЛ 2. ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ АГРЕСИВНОЇ ПОВЕДІНКИ У ПІДЛІТКІВ

2.1. Організація, процедура методи та методики дослідження

Дослідження проводилось на базі Смолінського ліцею № 1 с. Смоліне Кіровоградської області. У дослідженні взяли участь 20 учнів підліткового віку.

Діагностика агресивної поведінки вимагає обережного і етичного підходу через соціальну небезпечність такої поведінки. Неохідно

враховувати необхідність дотримання прав та забезпечення безпеки досліджуваних, а також дотримуватися етичних стандартів при проведенні досліджень.

Метою дослідження було визначити психологічні особливості агресивної поведінки в підлітковому віці.

Сформульована мета допомогла окреслити наступні **завдання**:

1. Обґрунтувати методи та організацію дослідження за обраною проблематикою.
2. Провести емпіричне дослідження особливостей виникнення агресивної поведінки підлітків.
3. Розробити практичні рекомендації для шкільних психологів та батьків щодо зниження рівня агресивності в підлітковому віці.

В обраний комплекс психодіагностичних заходів, згідно зазначених завдань, увійшли: опитувальник Басса-Даркі для вивчення показників та форм агресивних реакцій особистості, методика «Діагностика схильності до агресивної поведінки» А.Ассінгера, тест агресивності (опитувальник Л.Г. Почебут) а також опитувальник самоствавлення В.В. Століна [10; 46].

Опитувальник Баса-Даркі представляє собою діагностичну процедуру, що дає можливість визначити різні форми прояву агресивної поведінки шляхом вивчення агресивних намірів особистості.

А. Бас та А. Даркі запропонували опитувальник для виявлення важливих, на їх погляд, показників та форм агресивної поведінки. Автори визначили наступні види агресивної поведінки:

Використання фізичної сили щодо іншої особи – фізична агресія.

Прояви негативних почуттів як через форму (сварка, крик, вереск), так і через зміст словесних звертань до інших осіб (погроза, прокляття, лайки) – вербальна агресія.

Використовування обхідним шляхом спрямованих проти іншої особи пліток, жартів та прояви ненаправлених, неупорядкованих вибухів люті (крик, тупотіння ногами тощо) – непряма агресія.

Опонуєча форма поведінки, спрямована зазвичай проти авторитету та керівництва, що може наростати від пасивного супротиву до активних дій проти вимог, правил, законів, – негативізм.

Схильність до роздратування, готовність за найменшого збудження проявляти запальність, різкість, грубість – роздратування.

Схильність до недовіри та обережного ставлення до людей, яка виходить з переконання, що оточуючі хочуть завдати цій людині шкоди, – підозрілість. Прояв заздрості та ненависті до оточуючих, що обумовлені відчуттям гніву, невдоволеністю кимось конкретно або всім світом за справжні або уявні страждання, – образа.

Ставлення та дії щодо себе та оточуючих, які виходять із можливого переконання самої особи в тому, що вона є поганою людиною, діє негарно: злісно, безсовісно, – автоагресія або відчуття провини.

Для отримання даних щодо притаманних особі вказаних вище показників агресивної поведінки пропонується нижченаведений опитувальник.

Тест складається з 8 субшкал: 1) фізична агресивна поведінка – фізичний напад на іншу людину; 2) побічна (непряма) агресивна поведінка – дії, спрямовані на іншу людину обхідним шляхом; 3) роздратування – прояв негативних почуттів при найменшому збудженні; 4) негативізм – опозиційна форма поведінки проти встановлених норм та законів; 5) образа – ненависть до оточуючих за дійсні або надумані дії; 6) підозрілість – недовіра і обережність у відносинах з людьми, що є результатом упередженості до них; 7) вербальна агресивна поведінка – вираження негативних почуттів через словесну форму; 8) почуття провини – виражає можливе переконання

суб'єкта в тому, що він є поганою людиною, бо коїть зло і за це переживає муки сумління.

Принципи, яких дотримувались автори даного опитувальника: 1) кожне питання може відноситися лише до однієї форми агресивної поведінки; 2) запитання формулюються так, щоб при відповіді найбільшою мірою послабити вплив суспільного схвалення.

Методика Басса-Даркі визначає типові для особистості форми агресивної поведінки. Вибір досліджуваними агресивних форм реагування як інтенцій дозволяє зробити деякі висновки відносно їх мотиваційної сфери. Для визначення ступеню агресивності авторами тесту, А.Бассом та А.Даркі, був запропонований індекс агресивності (ІА), який включає суму показників з фізичної, вербальної та побічної агресивності. Індекс ворожості (ІВ) підраховується шляхом додавання показників підозрливості та образи. Відмічається, що в результаті експертизи опитувальник не захищений від викривлень, а вірогідність результатів залежить від довіри в відносинах клієнта і психолога.

Ряд дослідників підкреслюють зв'язок самооцінки підлітків з агресивною поведінкою (Г.К. Валіцкас та Ю.Б. Гіппенрейтер [56], Н.О.Ратінова [51], А.О.Реан [50]). І тому доцільно включити в структуру дослідження вивчення взаємозв'язків самоствавлення з проявами агресивної поведінки юнаків.

Тест-опитувальник для визначення самоствавлення особистості (*В.В. Столін*). Метою опитувальника є визначення емоційного та семантичного змісту ставлення особистості до себе.

Досліджуваним пропонується опитувальник, що налічує 110 тверджень.

Самоствавлення – це певне стійке почуття на адресу власного «Я», що містить ряд специфічних модальностей (вимірів), що відрізняються як за емоційним тоном, переживанням, так і за семантичним змістом відповідного ставлення до себе.

Шкала 1 – внутрішня чесність – «Відкритість» - пов'язана з такими аспектами образу «Я», самоставлення, поведінки, які, будучи значимими для особистості, важко допускаються до усвідомлення.

Низькі значення шкали говорять про глибоку усвідомленість «Я», підвищену рефлексивність та критичність, здатність не приховувати від себе та інших значиму неприємну інформацію.

Крайньо низькі значення можуть свідчити про самовідкритість, часом межуючою з цинізмом.

Високі значення свідчать про закритість, нездатність або небажання усвідомлювати та видавати значиму інформацію про себе, у крайньому вираженні – про пряму брехню та фальсифікацію результатів в бік соціально бажаних відповідей.

Шкала 2 - «Самовпевненість» - уявлення про себе як про самостійну, вольову, енергійну, надійну людину, якій є за що себе поважати.

Низькі значення шкали свідчать про незадоволеність собою та своїми можливостями, про сумнів у здатності викликати повагу.

Високі значення шкали відповідають високій думці про себе, самовпевненості, відсутності внутрішньої напруженості.

Шкала 3 - «Самокерівництво» - уявлення про те, що основним джерелом активності та результатів, що стосуються як діяльності, так і власної особистості суб'єкта, є він сам.

Людина з *високим балом* за шкалою виразно переживає власне «Я» як внутрішній стержень, що інтегрує її особистість і життєдіяльність, вважає, що її доля знаходиться в її власних руках, і відчуває почуття обґрунтованості і послідовності своїх внутрішніх спонукань та цілей.

Низькі бали свідчать про віру суб'єкта та підвладність його «Я» часовим обставинам, про нездатність протистояти долі, погану саморегуляцію, розмитий локус «Я», відсутність тенденції шукати причини вчинків та результатів у собі самому.

Шкала 4 – відображене самоствавлення - «Дзеркальне «Я»» - очікуване ставлення до себе з боку інших людей.

Високі значення шкали відповідають уявленню суб'єкта про те, що його особистість, характер та діяльність здатні викликати у інших повагу, симпатію, схвалення та розуміння.

Низькі значення шкали свідчать про очікування протилежних почуттів від узагальненого іншого.

Шкала 5 - «Самоцінність» - відображає емоційну оцінку себе, свого «Я» за внутрішніми інтимними критеріями любові, духовності, багатства внутрішнього світу.

Високі оцінки за шкалою відображають зацікавленість у власному «Я», любов до себе, відчуття цінності власної особистості та одночасно передбачувану цінність свого «Я» для інших.

Низькі значення шкали характеризують недолік свого духовного «Я», сумніви у цінності власної особистості, відстороненість, що межує з байдужістю до свого «Я», втрату інтересу до свого внутрішнього світу.

Шкала 6 - «Самоприйняття».

Високий полюс відповідає дружньому ставленню до себе, згоді з самим собою, схваленню своїх планів та бажань, емоційному, безумовному прийняттю себе таким, який ти є, нехай навіть з деякими недоліками.

Низький полюс свідчить про відсутність перерахованих якостей – недостатність самоприйняття, що є важливим симптомом дезадаптації.

Шкала 7 - «Самоприв'язаність».

Високі значення шкали говорять про ригідність «Я-концепції», прив'язаність, небажання змінюватися на фоні загального позитивного ставлення до себе. Ці переживання часто супроводжуються прив'язаністю до неадекватного «Я»-образу. В останньому випадку тенденції до збереження такого образу – один із захисних механізмів самосвідомості.

Низькі значення свідчать про протилежні тенденції: бажання щось у собі змінити, потяг до відповідності з ідеальним уявленням про себе, незадоволеність собою.

Шкала 8 – внутрішня конфліктність.

Високі значення свідчать про наявність внутрішніх конфліктів, сумнівів, непогодження з собою, тривожно-депресивних станів, що супроводжуються переживанням почуття провини. *Помірне підвищення* за шкалою говорить про підвищену рефлексію, глибоке проникнення у себе, усвідомлення своїх труднощів, адекватний образ «Я» та відсутність витіснення.

Низькі значення шкали свідчать про заперечення проблем, закритість, поверхову самовдоволеність.

Шкала 9 - «Самозвинувачення».

Високі значення говорять про самозвинувачення, готовність поставити собі у провину свої промахи та невдачі, власні недоліки. Шкала є індикатором відсутності симпатії, що супроводжується негативними емоціями на свою адресу, навіть незважаючи на високу самооцінку якостей та досягнень.

Шкали об'єднані у три незалежних та добре інтерпретованих фактори:

1-ий фактор – Самоповага: шкали 1, 2, 3, 4. Відображає оцінку власного «Я» щодо соціально-нормативних критеріїв модальності.

2-ий фактор – Аутосимпатія: шкали 5, 6, 7. Відображає емоційне ставлення суб'єкта до свого «Я».

3-ій фактор – Самоприниження: шкали 8, 9. Відображає негативне самоставлення.

Методика «Діагностика схильності до агресивної поведінки» А. Ассінгера, спрямована на визначення рівня агресивності. Респонденти відповідають на питання, які сформовані в ситуативні блоки. Підрахунок балів дозволяє виявити рівні агресивності: надто агресивний; помірно

агресивний; миролюбний. Завдяки цьому опитувальником можна також встановити провокує опитуваний сам агресивність чи пригнічує її [46].

Тест А. Ассінгера дає змогу визначити, чи достатньо коректна людина до оточення, а також чи легко з нею спілкуватися. Для більшої об'єктивності відповідей можна здійснити взаємооцінювання, коли колеги відповідають на запитання один одного. Це допоможе зрозуміти, наскільки правильною є їхня самооцінка.

Опитувальник містить сім шкал, спрямованих на вимір виразності установки на ті або інші внутрішні дії до свого "Я": Шкала 1 - самовпевненість, Шкала 2 - відношення інших, Шкала 3 - самосприйняття, Шкала 4 - самокерівництво, послідовність, Шкала 5 - самозвинувачення,

Шкала 6 - самоінтерес, Шкала 7 - саморозуміння.

Тест агресивності (опитувальник Л.Г. Почебут) Агресивна поведінка за формою прояву поділяється на 5 шкал. Вербальна агресія (ВА) – людина вербально висловлює своє агресивне ставлення до іншої людини, використовує словесні образи. Фізична агресія (ФА) – людина виражає свою агресію стосовно іншої людини із застосуванням фізичної сили. Предметна агресія (ПА) – людина зриває свою агресію на оточуючих предметах. Емоційна агресія (ЕА) – у людини виникає емоційне відчуження при спілкуванні з іншою людиною, супроводжуване підозрілістю, ворожістю, неприязню або недобррозичливістю стосовно неї. Самоагресія (СА) – людина не знаходиться в мирі та злагоді сама з собою; у неї відсутні або ослаблені механізми психологічного захисту; вона виявляється беззахисною в агресивному середовищі.

Аналіз та інтерпретація даних емпіричного дослідження

Аналіз та узагальнення кількісно-якісних даних дослідження дає можливість для визначення рівнів прояву агресивної поведінки у підлітків, критеріями яких стали показники шкал тесту Басса-Даркі: фізичної, побічної,

вербальної агресивності, негативізму, роздратованості, образи, підозрливості, почуття провини. Особлива увага приділялась фізичній формі агресії як найдеструктивнішому прояву.

Тобто, якщо підлітки мали високі показники (понад 7,5 балів) за чотирма і більше субтестами, то їх включали до групи з високим рівнем прояву агресивності; тих, хто мав 2-3 високі показники, або у кого переважали середні показники за шкалами (5-7 балів) – відносили до групи із середнім рівнем прояву агресивності; при відсутності високих показників з жодної форми агресивності та перевазі низьких показників (до 4 балів) підлітків відносили до групи з низьким рівнем прояву агресивної поведінки.

При обробці даних за методикою спостерігались труднощі у порівнянні показників за шкалами, що мають різну максимальну кількість балів. Так, наприклад, шкала фізичної агресивної поведінки має 10 балів, побічної – 9, негативізму – 5, вербальної – 13, образи – 8, почуття провини – 9. Тому для зручності порівняння ми звели показники усіх шкал до єдиного максимального індексу, що дорівнює 10, для чого показники за шкалою побічної агресивної поведінки та почуття провини, негативізму, образи; вербальної агресії, роздратування перемножили на відповідні індекси (1,11; 2; – на 1,25; 0,77; 0,88).

За результатами дослідження встановлено, що високі показники отримані за шкалою почуття провини - 6 балів, вербальної агресивності – 5,5 бала. А низькі показники за шкалами підозрливості -3,5 бали і роздратування - 4 бали.

Кількісні дані, отримані за методикою Баса-Даркі наведені в табл. 2.1.

Таблиця 2.1

Кількісний розподіл досліджуваних на групи за рівнями прояву агресивної поведінки

Рівні прояву агресивної поведінки					
Високий		Середній		Низький	
Абс.	%	Абс.	%	Абс.	%
2	10	16	80	2	10

Аналіз отриманих даних показав, що найбільше досліджуваних у групі з середнім рівнем агресивності - 16 осіб (80 %), у яких перевага одних форм прояву агресивності над іншими розподілилась наступним чином: високі показники з фізичної агресивності у 5 % респондентів; з роздратування у 5 % респондентів; з негативізму у 10 % респондентів; з почуття образи у 15 % респондентів; з вербальної агресивності у 5 % респондентів; з почуття провини у 40 % респондентів. Особливість досліджуваних з даної групи – високе почуття провини, тобто підлітки які ввійшли до цієї групи надзвичайно переймаються наслідками своєї поведінки, їх мучать докори сумління з приводу завдання фізичної або моральної шкоди.

Показники у підлітків з високим рівнем агресивної поведінки розподіляються наступним чином: високі показники з фізичної агресивності – у 90 % респондентів; з побічної агресивністю – у 75% респондентів; з негативізму – 60 % респондентів; з образи – у 55 % респондентів з вербальної агресивністю – у 90 % респондентів; з почуття провини – у 85 % респондентів. Представники групи підлітків, які мають високі показники за шкалою фізичної та вербальної агресивності, віддають перевагу відкритим засобам взаємодії з оточуючими (прямим фізичним або вербальним агресивним актам: бійки, удари, обзивання, зухвалість). Вони, як правило

реагують в ситуації фрустрації на емоційний та психологічний дискомфорт, який відчули спонтанно миттєвою прямою агресивною поведінкою. Група з низьким рівнем прояву агресивності не мала високих показників по жодній з шкал.

Рівневий підхід дозволив прослідкувати ряд психологічних особливостей агресивної поведінки підлітків в залежності від ступеню їх прояву. Отже надалі аналіз отриманих в дослідженні даних відбувався з урахуванням рівневої структури прояву агресивної поведінки.

Проаналізувавши результати, отримані за методикою діагностики схильності до агресивної поведінки А. Ассінгера, встановлено, що 90 % досліджуваних проявляють помірну та низьку агресивність; 10% відсотків респондентів проявили себе занадто агресивними.

Для більш зручного представлення результатів емпіричного дослідження нами було сформовано таблицю зведених даних за всіма методиками (Табл.: 2.2)

Таблиця 2.2.

Таблиця зведених середніх значень за методиками: Баса-Даркі (1), А. Ассінгера (2) для вивчення агресивних реакцій особистості

Рівні прояву агресивної поведінки, %					
Високий		Середній		Низький	
1	2	1	2	1	2
10	10	80	80	10	10

Здійснюючи якісний аналіз зведених даних, зауважимо, що надмірно високий рівень агресивності виявлено у двох підлітків, що підтверджено двома методиками спрямованими на діагностику рівня агресивності.

Високими для загального числа вибірки виявилися показники вербальної агресивності та почуття провини..

Рівень агресивної поведінки має пряму кореляцію з особливостями самоствалення у підлітковому віці.

Встановлено зв'язок на рівні тенденції між рівнем фізичної агресивності та самозвинуваченнями. Також прослідковується зворотній зв'язок на рівні закономірностей між показниками негативізму та показниками самокерування, що говорить про те, що підлітки з високим рівнем самокерування, самоконтролю, управління своєю поведінкою не спрямовані проти авторитетів або керівництва, їм не характерна опозиційна форма поведінки, а для підлітків з низьким рівнем самокерування, несформованим самоконтролем властиві негативізм та заперечення авторитетів.

Прослідковується зворотній зв'язок на рівні тенденції між фізичною агресивністю та самоінтересом, тобто, чим більше підліток цікавиться своїм внутрішнім світом, тим нижчий рівень фізичної агресивності він має і навпаки, якщо підліток нехтує собою та не поважає себе, то він із більшою ймовірністю може причинити комусь біль.

Встановлено зворотній зв'язок на рівні закономірностей між рівнем фізичної агресивності та аутосимпатією. Для підлітків, які зацікавлені собою, своїм внутрішнім світом не притаманно використання фізичної сили проти інших для вирішення особистих проблем, і навпаки, якщо підліток не поважає себе він може дійти до тієї межі, коли не керує власними діями і для нього не буде перепон для використання фізичної сили проти іншої особи. Низька самооцінка може призвести до того, що підліток шукатиме способи виявлення своєї сили чи контролю, і фізична агресія може бути одним із засобів досягнення цієї мети. Здатність керувати власними емоціями та розвивати конструктивні методи вираження невдоволення допомагають уникнути насильницької поведінки.

2.2. Методи психологічної корекції агресивної поведінки в підлітковому віці

З метою визначення ефективних засобів психологічної корекції агресивної поведінки важливо перш за все проаналізувати, які функції вона виконує в кожній конкретній ситуації, як вона проявляється у порівнянні з іншими формами поведінки підлітків та прослідкувати її динаміку виникнення.

Важливою практичною рекомендацією, щодо побудови психокорекційної роботи в напрямку зниження рівня агресивності у підлітків, враховувати форму агресивної поведінки та її рівень.[14].

Перший рівень прояву агресивності перший рівень прояву агресивності може включати гострі емоційні стани, такі як роздратування, невдоволення і гнів. Корекційна робота з підлітками на цьому етапі може включати в себе навчання їх різноманітним стратегіям саморегуляції та контролю над власними емоціями.

Наприклад, дихальні техніки і техніки ауторелаксації можуть бути корисними для зниження напруги та стресу. Важливо навчити підлітків визначати свої емоції, розуміти, що їх можна контролювати, і навчати ефективним стратегіям реагування на негативні емоції без вияву агресії.

Психологічні тренінги, індивідуальні консультації та групова робота можуть бути ефективними методами в цьому контексті. Також важливо створити підтримуюче середовище, де підліток може відчувати підтримку та розуміння, і де йому надають можливість розвивати позитивні форми вираження емоцій та взаємодії з іншими.

Другий рівень прояву агресивності ускладнений появою у підлітка особистого усвідомленого негативного ставлення до оточуючих. Він відкрито проявляє негативізм, одобряючи такі свої реакції. На цьому етапі важливо працювати над формуванням конструктивних установок та життєвих концепцій, а також розвивати вміння впливати на оточуючих без

використання агресії та примусу. Індивідуальні і групові бесіди, тренінгові роботи та залучення підлітків до психологічних корекційних груп можуть бути ефективними методами на цьому етапі. Під час цих зустрічей підлітки можуть вивчати та відпрацьовувати різноманітні техніки дистанціювання від проблеми, що спричиняє агресивну поведінку. Також можуть впроваджуватися методи поступового переосмислення агресивних реакцій та розвитку альтернативних стратегій вираження своїх емоцій. Ці методи спрямовані на те, щоб допомогти підліткам розуміти та контролювати свої власні емоції, розвивати способи позитивної взаємодії з оточенням та вирішувати конфлікти конструктивним способом.

На третьому рівні прояву агресивності, коли остання вже стає типологічною для структури характеру підлітка, першочерговим постає завдання формувати усвідомлену потребу змінити стиль поведінки. Оскільки в період пізнього підліткового віку розвиток навичок доволіно реагувати та рефлексувати відбувається на рівні самосвідомості, важливо спрямовувати корекційну роботу на підвищення рівня моральних цінностей, активно формувати культурні і духовні цінності. Основною метою такої роботи з підлітком буде формування стійкого рівня правової і моральної самосвідомості. При цьому варто враховувати, що даному процесу сприятимуть робота із самооцінкою, зменшення розриву між образом «Я» реального і «Я» ідеального, формування конструктивної Я-концепції, розвиток навичок самоконтролю, самостійного прийняття рішення та вміння діяти конструктивно у спектрі життєвих ситуацій.

На третьому рівні прояву агресивності, коли вона вже стає частиною типології характеру підлітка, формування усвідомленої потреби змінити стиль поведінки є ключовим завданням. У цьому випадку може бути важко змінити глибоко вкорінені патерни поведінки, інколи це вимагає більше інтенсивної та тривалої психологічної підтримки. Методи, такі як індивідуальна терапія, можуть бути корисними на цьому етапі. Під час такої

терапії можна детально розглядати причини агресивного стилю поведінки, допомагати підлітку розуміти його власні емоційні реакції та навчати новим стратегіям взаємодії з оточенням. Групові терапевтичні сесії також можуть бути корисними, оскільки вони дозволяють підліткам обмінюватися досвідом та підтримувати один одного в процесі зміни. Важливо створити підтримуюче середовище, де підлітки відчують безпеку та можливість виражати свої почуття.

При психокорекційній роботі найчастіше використовуються три основні моделі корекції: загальна, типова і індивідуальна. Кожна з цих моделей має свої особливості і застосовується залежно від конкретних потреб та особливостей особистості. [14].

Загальна модель корекції – це прийоми роботи психолога спрямовані на оптимальний рівень вікового розвитку підлітка. Ця робота передбачає помірний систематичний вплив, який стимулює підлітка, допомагає навчитися правильно розподіляти навантаження з оглядом на психічний стан, відповідально підходити до організації особистої життєдіяльності, способів активності в школі, в сім'ї, в соціальних групах. Загальна модель спрямована на роботу з широким колом людей, часто з фокусом на загальних принципах та стратегіях корекції. Наприклад, групові сесії, тренінги або програми, спрямовані на велику аудиторію. Застосовується для роботи з групами людей, які мають схожі проблеми або потребують подібних навичок корекції.

Типова модель корекції базується на застосуванні класичних тренінгових методів. Дана модель концентрується на роботі з певними категоріями осіб, які мають спільні особливості чи проблеми. Може включати розробку типових стратегій корекції для конкретних груп. Застосовується для роботи з особами, що входять в певні категорії (наприклад, з певними психологічними порушеннями чи проблемами).

Індивідуальна модель корекції підліткової агресивності спрямована на роботу різними типами відхилень у поведінці підлітка з урахуванням його

індивідуальних психологічних особливостей. Для цього психологом створюються індивідуальні психокорекційні програми, відповідно до потреб і запиту кожного конкретного підлітка. Індивідуальна модель спрямована на унікальні потреби та характеристики конкретної особи. Вона передбачає персоналізований підхід до корекції, де розглядаються індивідуальні особливості, ситуація та контекст.

Комбінування цих моделей може бути ефективним, особливо коли враховуються різні аспекти проблеми та індивідуальні особливості кожної конкретної особи. Вибір конкретного підходу або їх комбінація залежить від характеру проблеми, особливостей особи та контексту, в якому відбувається корекційна робота. Також важливо враховувати індивідуальні побажання та можливості особи, щоб забезпечити максимальну ефективність корекційних заходів. Варто зауважити, що описані нами три моделі функціонують у тісному взаємозв'язку, хоча і спрямовані на реалізацію різних завдань. Наприклад, загальна модель психокорекційної роботи спрямована на профілактику агресивної поведінки підлітка, типова модель – на оптимальні моделі стимулювання психічного розвитку, а індивідуальна модель спрямована на корекційну роботу з недоліками у особистісній структурі підлітка з опорою на його індивідуально-психологічні особливості.

При проведенні психокорекційної роботи важливо дотримуватися певних методичних вимог, щоб забезпечити ефективність та безпеку процесу:

- Індивідуальний підхід. Кожна особа унікальна, тому важливо створювати індивідуалізовані плани корекції, враховуючи конкретні потреби, характеристики та цілі кожної людини.
- Партнерство та емпатія. Встановлення довіри та емпатії сприяє позитивній робочій атмосфері. Спеціаліст повинен сприяти партнерському відношенню, де клієнт відчуває підтримку та розуміння.

- Довгостроковий підхід. Психокорекція часто потребує часу для зміни патернів поведінки та внутрішніх переконань. Довгостроковий підхід сприяє стійкій позитивній динаміці.
- Культурна чутливість. Врахування культурних особливостей і різноманітності допомагає створити підходящі та ефективні методи корекції, які враховують усі аспекти особистості.
- Моніторинг та оцінка результатів. Систематичний моніторинг та оцінка прогресу дозволяють визначити ефективність корекційних заходів та, за необхідності, внести корективи у план роботи.
- Безпека і етика. Важливо дотримуватися етичних стандартів у роботі, забезпечуючи конфіденційність і безпеку усіх учасників процесу.
- Оцінка та планування. Попереднє оцінювання психологічного стану, визначення конкретних цілей, а також розробка індивідуального плану корекції є ключовими етапами.
- Окреслити спектр завдань, які повинні сприятимуть конкретизації основної мети психокорекційної роботи;
- Підібрати змістове наповнення занять з урахуванням індивідуально-типологічних особливостей підлітка, розвитку провідного виду діяльності та рівня агресивності, що потребує корекційного впливу;
- Здійснити обґрунтований вибір форми роботи з підлітком (групова, сімейна, індивідуальна);
- Зкомпонувати в систему методи і техніки які найбільш ефективно дозволять досягти поставлених завдань з урахуванням вікових, інтелектуальних і фізичних особливостей підлітка;
- Передбачити можливість залучення батьків та інших значимих для підлітка осіб до корекційного процесу;
- Визначити способи і методи якісної та кількісної оцінки зміни показників на які спрямований психокорекційний процес.

Використовуючи ці методичні принципи, психокорекційна робота може бути ефективною та відповідати потребам конкретних осіб чи груп.

Корекційно-тренінгова програма була реалізована та апробована з метою зниження рівня агресивності у підлітковому віці. Програма складалася з 8 взаємопов'язаних блоків. Нижче наведено загальний опис кожного блоку програми:

1. Блок «Зняття стану психологічного дискомфорту».

Завдання блоку:

- зниження емоційного напруження;
- створення позитивного емоційного настрою та атмосфери "безпеки" у групі;
- навчання прийомів ауторелаксації.

2. Блок "Саморегуляція та емоційна грамотність":

Мета: Розвиток навичок саморегуляції та емоційної грамотності для ефективного управління емоціями.

Завдання:

- Вивчення стратегій дихальних технік та релаксації.
- Розуміння власних емоцій та їх вплив на поведінку.
- Розвиток навичок вираження емоцій конструктивним способом.

3. Блок "Соціальна комунікація та конфліктологія":

Мета: розвиток навичок соціальної комунікації та вирішення конфліктів без застосування агресії.

Завдання:

- Навчання ефективного слухання та вираження своїх думок.
- Розуміння принципів конструктивного вирішення конфліктів.
- Розвиток навичок емпатії та взаєморозуміння.

4. Блок "Самооцінка та Розвиток Самоідентифікації":

Мета: Зміцнення позитивної самооцінки та розвиток позитивної самоідентифікації.

Завдання:

- Визначення сильних сторін та досягнень.
- Розвивання навичок постановки та досягнення цілей.
- Збільшення впевненості в собі.

5. Усунення внутрішньоособистісних суперечностей особистості

Завдання цього блоку:

- зняття емоційної напруженості;
- корекція поведінки за допомогою рольових ігор;
- розвиток емоційного інтелекту;
- формування у підлітків моральних уявлень; -тренування

психометричних функцій.

6. Зняття ворожості й агресивності. Завдання цього блоку:

- формування навиків контролю поведінки;
- регулювання поведінки в колективі; -навчання прийомів ауторелаксації.

7. Блок "Формування позитивних поведінкових моделей":

Мета: формування позитивних поведінкових стратегій та моделей для заміщення агресивних реакцій.

Завдання:

- Розробка альтернативних стратегій реагування на стресові ситуації.
- Впровадження ролевих ігор для тренування нових поведінкових моделей.
- Підтримка позитивних змін в поведінці через постійну практику та підкріплення.

8. Корекція залежності від думки оточуючих.

Завдання цього блоку:

- розвиток навичок самостійно приймати рішення;
- формування впевненості;
- вміння концентруватися на власних відчуттях, емоціях; -набуття

навичок само розслаблення, самоконтролю.

Групову психокорекцію агресивної поведінки підлітків рекомендується проводити в малих групах (4-7 осіб). Коли кількість учасників у групі перевищує 7 осіб, то виникає тенденція до відокремлення окремих підгруп, що знижує ефективність групової взаємодії.

Отже, корекційно-розвивальна спрямованість даної програми забезпечує підбір вправ, спрямованих на розвиток емоційної стабільності, зниження агресивності, розширення і збагачення навичок спілкування з однолітками, розвиток адекватного ставлення до оцінок і думок інших.

До корекційної програми були залучені ті учні, у яких згідно із результатами попереднього дослідження було виявлено підвищений та середній рівень агресивності (7 осіб). Психокорекційна програма складалася із 6 занять тривалістю 40 хвилин кожне.

Аналіз ефективності психокорекційної програми зниження рівня агресивності у підлітків

Групу для проходження корекційної програми було сформовано із підлітків, у яких виявився високий та середній рівень агресивної поведінки під час діагностичного тестування. Після проведення тренінгової програми було проведене повторне тестування респондентів. Ефективність корекційного впливу може бути оцінена з точки зору:

- а) подолання реальних труднощів розвитку;
- б) постановки цілей і завдань корекційної програми.

Отримані результати представлені в таблиці 2.3

Таблиця 2.3

Таблиця зведених середніх значень за методиками: Баса-Даркі (1), А. Ассінгера (2) після проходження тренінгової програми

Рівні прояву агресивної поведінки, %					
Високий		Середній		Низький	
1	2	1	2	1	2
5	5	60	60	35	35

Після проведення корекційної програми нами були опитані учні, які знаходилися в експериментальній групі.

Провівши якісний та кількісний аналіз результатів повторного тестування після проведення корекційної програми можемо стверджувати, що запропонована нами програма виявила конструктивний вплив на прояв агресивності в підлітковому віці.

Проте для більш глибокої оцінки ефективності корекційно-тренінгової програми доцільним було б залучити до роботи незалежних експертів, порівнювати безпосередні та віддалені результати психокорекційного впливу (це особливо важливо при особистісно-орієнтованому впливі); враховувати теоретичні передумови психолога, що впливають на його професійні цілі і завдання.

Ефективність корекційно-тренінгової програми визначалася аналізом зміни змістовних критеріїв:

- суб'єктивно - пережиті зміни у внутрішньому світі;
- об'єктивно-реєстровані (експертом, спостерігачем) параметри, що характеризують зміни в різних модальностях світосприйняття підлітка;

- стійкість змін до подальшого (після впливу) впливу життєвих обставин.

Після проходження респондентами корекційної програми з ними була проведена бесіда, яка дала змогу визначити суб'єктивні думки учасників про її ефективність. За результатами бесіди було виявлено, що у 50 % підлітків знизився рівень агресивності, їм стало легше керувати власними емоціями, знаходити способи конструктивних форм спілкування з оточуючими та однолітками.

За результатами повторного тестування кількість респондентів із високим рівнем агресивності знизилась на 5 %, із середнім – знизилась на 20 %, а з низьким рівнем агресивності підвищилась на 25 %.

ВИСНОВКИ

Теоретико-методологічний аналіз та емпіричне дослідження особливостей прояву агресивної поведінки в підлітковому віці дозволили зробити наступні висновки.

Ми розуміємо під агресивною поведінкою мотивовану поведінку або наміри особистості, що ведуть до заподіяння шкоди оточуючим або собі. Науковці розуміють під агресивністю стан готовності до агресії або особистісну рису що виражається у ворожому ставленні людини до інших та до навколишнього світу. Прагнення та надання переваги у використанні агресивних форм поведінки характеризує особистість як агресивну. Природа агресивної поведінки розглядається науковцями з різних позицій: позиція домінуючого біологічного чинника, позиція домінуючого впливу зовнішнього середовища або індивідуальних рис особистості. Агресивна поведінка має такі структурні компоненти, як: когнітивний, афективний, вольовий та власне поведінковий.

У підлітковому віці зростає частота проявів агресивної поведінки, що зумовлене труднощами періоду дорослішання, підвищенням соціальної активності, проявами невпевненості під час самоідентифікації, невірноваженості поведінки. Агресивна поведінка підлітків часто може бути спробою вираження протесту та незадоволення своїм становищем у суспільстві чи взаємодією з дорослими.

Основними джерелами, які впливають на прояви агресивної поведінки підлітків є: сім'я, в якій можуть демонструватись моделі агресивної поведінки та забезпечення їх підкріплення; взаємодія з однолітками; вплив засобів масової інформації, мережі інтернет, вживання психотропних речовин тощо. Підвищений рівень прояву агресивності у підлітковому віці вимагає впровадження програм профілактики та корекції агресивної поведінки у підлітків.

Досліджуючи особливості агресивної поведінки у підлітковому віці, важливо враховувати особливості уявлень особистості про себе, що не лише визначають ставлення до себе, а й вказують на особливості поведінки у груповій взаємодії. Неадекватне сприйняття себе, особистих мотивів та можливостей є однією із причин прояву агресивної поведінки, і цей процес є двостороннім, адже агресивна поведінка впливає на уявлення про себе.

Отримані емпіричні дані засвідчують, що для підлітків, які зацікавлені собою, своїм внутрішнім світом не притаманно використання фізичної сили проти інших для вирішення проблем, і навпаки, якщо підліток не поважає себе він може дійти до тієї межі, коли не керує власними діями і для нього не буде перешкод для використання фізичної сили проти іншої особи.

Вирішення проблеми агресивності у підлітковому віці є важливим для процесу гармонійного розвитку особистості адже агресивна поведінка має тенденцію до закріплення її у майбутньому, що може призвести до ускладнень соціальної адаптації підлітків.

Проблема підвищення ефективності профілактики агресивної поведінки повинна реалізуватися за наступними напрямками:

- виявлення несприятливих аспектів поведінки та дій з боку найближчого оточення, які обумовлюють відхилення в розвитку особистості та, відповідно своєчасна нейтралізація таких несприятливих впливів;
- діагностика асоціальних порушень в поведінці підлітків і здійснення диференційованого підходу у виборі виховно-профілактичних засобів психолого-педагогічної корекції агресивної поведінки.

Своєчасне виявлення поведінкових проблем у підлітків, системний аналіз характеру їх виникнення і адекватна корекційна робота дають шанс запобігти десоціалізації підростаючого покоління.

Нами була розроблена та апробована корекційна програма зниження рівня агресивної поведінки в підлітковому віці. Програма складається з восьми блоків: зниження психологічного дискомфорту; корекція залежності від думки оточуючих; усунення суперечностей особистості; зняття ворожості й агресивності.

Повторне діагностування рівня агресивності у підлітків після проведення корекційної програми дає можливість говорити про результативність даної програми.

За результатами повторного тестування кількість респондентів із високим рівнем агресивності знизилась на 5 %, із середнім – знизилась на 20 %, а з низьким рівнем агресивності підвищилась на 25 %.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Агресивна поведінка підлітків. *Теоретичні засади, соціальна профілактика та стратегії корекційної роботи* / за ред. Т. Наумович. Київ, 2019. 112 с.
2. Актуальні проблеми сімейного насильства : монографія / за ред. проф. Т.О. Перцевої та проф. В.В. Огоренко. Дніпро, 2021. 188 с.
3. Алексєєва М.Л., Дригус М.Т. Дослідження мотиваційної сфери особистості підлітка. Київ : Знання, 2020. 216 с.
4. Аносова А.В. Соціальна робота з вразливими сім'ями та дітьми : посіб. Ч. 2. Ознаки вразливості та специфіка підтримки сім'ї і дитини / за ред.: Т.М. Журавель. Київ, 2019. 352 с.
5. Бандура А. Підліткова агресія. Київ, 2020. 509 с.

6. Безпалько О.В. Організація соціально-педагогічної роботи з дітьми та молоддю у територіальній громаді: теоретико-методологічні основи : монографія О.В. Безпалько. Київ: Науковий світ, 2019. 363 с.
7. Берестюк М. Основні форми агресивної поведінки учнів ПТНЗ. *Соціальний педагог*. 2020. № 5. С. 18–19.
8. Берковіц Л. Агресія: причини, наслідки, контроль. Київ, 2019. 512 с.
9. Берон Р., Річардсон Д. Агресія. Київ, 2018. 352 с.
10. Бісалієв Р.В., Кубекова А.С. Психологічні аспекти агресії і агресивної поведінки: сучасний стан. *Сучасні проблеми науки та освіти*. 2019. №2. С. 1-7.
11. Бугаєць Т.І. Попередження та подолання насильства щодо дітей: налагодження міжвідомчої співпраці та координація дій методичні матеріали для проведення дводенного тренінгу для мультидисциплінарних команд. Київ : ВГЦ «Волонтер» – Представництво Дитячого фонду ООН (ЮНІСЕФ) в Україні, 2020. 123 с.
12. Вайнола Р.Х. Особистісний розвиток майбутнього соціального педагога в процесі професійної підготовки / за ред. С.О. Сисоєвої. Запоріжжя. ХНРБЦ, 2018. 460 с.
13. Гогіцаєва О.У. Динаміка міжособистісних відносин підлітків. *Вектор науки ТГУ*. 2018. №4. С. 37-41.
14. Гулевич Т. Знущання та агресія у школі. *Психолог*. 2020. Вип. 40. С. 8–10.
15. Діагностика рівня агресивності Басса-Дарки. URL: http://psylab.info/методика_Басса_-_Дарки
16. Дідківська Г.В. Сімейне неблагополуччя в системі детермінантів злочинності неповнолітніх в Україні. Вінниця, 2020. 206 с.
17. Жажіна О.С. Діагностика стадій міжособистісних відносин підлітків у навчальній групі. *Вісник гуманітарної академії*. Полтава, 2018. №1. С. 41-53.

18. Жигайло Н.І. Соціальна педагогіка: навч. посіб. Львів : Новий Світ 2000, 2020. 256 с.
19. Журавель Т.В. Попередження агресивної поведінки підлітків як наслідку насильства в сім'ї. *Соціально-педагогічна підтримка сім'ї з дитиною* : матеріали Всеукраїнського наук.-практ. семінару м. Запоріжжя, 20 березня 2018 р. Запоріжжя: НЗУ, 2018. С. 26-28.
20. Запобігання та протидія проявам насильства: діяльність закладів освіти: навч.-метод. посібник / за ред. В.Л. Андрєєнкова. Київ. 2020. 196 с.
21. Кабанцева А.В., Корнеєва О.Л. Підтримка дитини в умовах емоційного напруження: навч.-метод. посібник. Київ: КВІЦ, 2018. 136 с.
22. Капська А. Й., Грищенко С.В. Технології роботи соціального педагога в зарубіжних країнах : навч. посіб. Київ: Слово, 2021. 248 с.
23. Капська А.Й. Соціальна робота: деякі аспекти роботи з дітьми та молоддю. навч.-метод. посіб. Київ: УДЦССМ, 2021. 220 с.
24. Карпінська Т. Основні методи та прийоми попередження і контролю агресивної поведінки. *Психологія і суспільство*. 2020. № 4 (42). С. 104-110.
25. Кон І.С. Психологія старшокласника. Київ, 2020. URL: <http://psychologylib/books/item>
26. Левандівська Л.В. Психолого-педагогічна корекція агресивної поведінки в старшому підлітковому віці. Київ: Концепт, 2020. №1. С. 1-6.
27. Ломова Т.О. Особливості взаємозв'язку стратегії поведінки у конфлікті та соціальних очікувань особистості в малій соціальній групі. *Наукові праці Харківського національного технічного університету. Педагогіка*. 2019. Вип. 1. С. 217–223.
28. Мелоян А.Е. Аналіз феномена агресії в психологічних дослідженнях. *Психологія. Харківський держ. пед. ун-т ім. Г.С. Сковороди*. Харків. 2020. Вип. 7. С. 126–130.
29. Методика діагностики міжособистісних відносин (адаптація А.А. Рукавишников). URL: <http://psylab.info/>

30. Методика діагностики міжособистісних відносин Т. Лірі. URL: http://psylab.info//Методика_міжособистісних_відносин_Лірі
31. Методичний посібник для фахівців, які впроваджують типову програму для кривдників : Збірник практичних матеріалів. – київ, 2020. – 132с.
32. Мойсеєва О. Є. Психологія агресії: вікові та генетичні виміри: навч.-метод. посіб. Київ: КММ, 2020. 128 с.
33. Невінчаний С.В. Поняття агресивної поведінки в сучасній психології. *Наука і сучасність*. 2019. №10. С. 301-309.
34. Нурмухаметова І.Ф., Галяутдінова С.І. Розуміння агресивності і вікова динаміка її проявів. *Вісник Башкирського університету*. 2019. № 14. С. 132-139.
35. Павелків В.Р. Аналіз специфіки стосунків підлітків з агресивною поведінкою з однолітками. *Наукові записки Інституту психології ім. Г.С. Костюка АПН України / за ред. С.Д. Максименка*. Київ: Главник, 2019. Вип. 26. С. 273-282.
36. Павелків В.Р. Динаміка стосунків підлітків з агресивною поведінкою з однолітками в умовах продуктивного розвивального середовища. *Збірник наукових праць Інституту психології ім. Г.С. Костюка АПН України / за ред. С.Д. Максименка*. Київ. 2019. Вип. 6. С. 236-244.
37. Павелків В.Р. Проблеми агресії в зарубіжній літературі. *Актуальні проблеми психології. Організаційна психологія. Соціальна психологія: зб. наукових праць Інституту психології ім. Г.С. Костюка АПН України / за ред. С.Д. Максименка, Л.М. Карамушки*. Київ: Міленіум, 2020. Вип. 12. С. 115-118.
38. Павелків В.Р. Розробка комплексу методик психодіагностики відхильної поведінки підлітків. *Наука і освіта*. Одеса, 2018. № 6. С. 197-199.

39. Павелків В.Р. Ситуативний фактор агресивності у самосвідомості підлітка зб. наукових праць Рівненського державного гуманітарного університету. Вип. 30. Рівне: РДГУ, 2018. С. 145-148.
40. Попередження, виявлення і подолання випадків насильства та жорстокого поводження з дітьми: метод. посібник для освітян / за заг. ред. О.В. Безпалько. Київ: К.І.С. 2020. 242 с.
41. Психологія міжособистісних відносин. URL: <https://psyera.ru/2811/psihologiya-mezhlichnostnyh-otnosheniy>
42. Реан А.А. Сім'я як фактор профілактики та ризику віктимної поведінки. *Національний психологічний журнал*. 2019. № 17. С. 3-8.
43. Рибалка В.В. Методологічні питання наукової психології. *Досвід особистісно орієнтованої систематизації категоріально-поняттєвого апарату. навч.-метод. посіб.* Київ: Ніка-Центр, 2018. 204 с.
44. Семенюк Л.М. Психологічні особливості агресивної поведінки підлітків і умови його корекції: навч. посіб. URL: <http://do.gendocs.ru/docs/index-200190.html>
45. Семенюк Л.М. Психологічні особливості агресивної поведінки підлітків і умови його корекції. 2020. 96 с. Семенюк Л.М. Хрестоматія з вікової психології. *Інститут практичної психології*. 2020. 304 с.
46. Суботіна Н.Д. Природні і соціальні складові агресії. *Гуманітарний вектор*. 2020. Вип. 4. С. 88-99.
47. Тригуба В.В. Дослідження міжособистісних стосунків підлітків з різними рівнями прояву агресії. *Психологічна наука в XXI столітті: перспективи розвитку*: матеріали Всеукраїн. наук.-практ. конф., м. Миколаїв 25. квітня 2023 р. С. 85-88. Тригуба В.В. Психологічні особливості прояву агресивної поведінки підлітків у взаємодії з однолітками. *Молодь у сучасній психології* : матеріали XII Всеукраїн. наук.-практ. конф., м. Суми, 20 квітня 2023 р. Суми. 2023. С. 115-118.

48. Тропина Л.Б. Психолого-педагогічна корекція агресивної поведінки старших підлітків. *Концепт*. 2020. Вип. 8. С. 1-5.
49. Хоменко Г. Агресивність підлітків: причини, профілактика, корекція: міський семінар для психологів. *Психолог*. 2009. № 35. С. 17-23.
50. Цільмак О.М. Психологічні детермінанти прояву агресії. *Наука і світ*. № 1-2. С. 39-42.
51. Шестакова О.Г., Дорфман Л.Я. Агресивна поведінка та агресивність особистості. *Освіта і наука*. 2020. Вип. 7. С. 51-66.
52. Яковенко А.О. Проблема агресії в західній психологічній науці. *Київський нац. ун-т ім. Т. Шевченка. Вісник. Серія: Військово-спеціальні науки*. Київ, 2021. Вип. 4. С. 76–80.
53. Якса Н.В. Соціально-педагогічний тезаурус: словник. Житомир: ЖДУ ім. І. Франка, 2018. 154 с.
54. Berkowitz L. Weapons as Aggression Existing Stimuls. *Journal of Personality and Social Psychology*. 2020. № 7. P. 133–138.
55. Bower G. *Principles of Psychology Today. Trait Theories*. Random House. Ney York, 2020. P. 381–382.
56. Clare E. A Comprehensive Overview of the Physical Health of the Adolescent Brain Cognitive Development Study Cohort at Baseline. *Frontiers in Pediatrics*. 2021.
57. Compas B., Connor-Smith J. Coping with stress during childhood and adolescence: Problems, progress, and potential in theory and research. 2021. P. 87–127.
58. Cramer P. Defense mechanismus and Coping strategies: What's the difference? 2019. P. 638–646.
59. David J., Suls J. Coping efforts in daily life: Role of big fi ve traits and problem appraisals. 2020. Vol. 67. P. 265–294.

60. Endler N., Parker J. Assessment of Multidimensional Coping Task, Emotion and avoidance Strategies. *Psychological Assessment*. 2020. Vol. P. 50–60.
61. Erikson K. *New Species of Trouble : Explorations in Disaster, Trauma, and Community*. NY. 2021.
62. Feshbach S. Dynamics and Aggression. *American Psychologist*. 2019. № 17. P. 227–232.
63. Goodwin J. The etiology of combat-related PTSD. In: Williams T. (Ed). *Posttraumatic stress disorder : a handbook for clinicians*. Cincinnati : DC DAV. 2020.
64. Greenberger E., Steinberg L. *When teenagers work. The psychological and social costs of adolescent employment*. N.Y. Basic Books. 2020.
65. Greenglass E. Work stress, coping and social support: Implications for women's occupational well-being. 2019. P. 85–96.
66. Hahn S. The effects of locus of control on daily exposure, coping and reactivity to work interpersonal stressors: A diary study. 2020. Vol. 29. P. 729–748.
67. Inkeles A., Leiderman H. An approach to the study of psychosocial maturity. *International Journal of Comparative S*. 2021. Vol.39. Issue 1. P. 52–76.
68. Kohlberg L. *Essays in Moral Development. Vol. II. The psychology of moral development*. N.Y.: Harper & Row. 2020.
69. Levinson D. *The seasons of a man's life*. New York. Knopf. 2021.
70. Loevinger J. Stages of personality development. *Handbook of Personality Psychology* / eds. By R. Hogan, J. Johnson & S. Briggs. San Diego: Academic Press. 2020.
71. Marcia J. Identity in adolescence // *Handbook of adolescence psychology* / ed. By J. Adelson. NY: Wiley. 2020.
72. Mead G.H. *The philosophy of the present* / ed. By A.Murphy. Chicago. 2019.

73. Miller P., Ingham J., Davidson S. Live events, symptoms and social support. 2019. Vol. 20. P. 515–522.
74. Moss R., Schaeffer J. Life transitions and crises. New York. 2021. P. 3–28.
75. Oyserman D. Self-Concept and Identity. *The Blackwell Handbook of Social Psychology. Intraindividual Processes* / ed. By A. Tesser and N. Schwarz. L. Blackwell Publishings. 2020. P. 499–517.
76. Preventing Disruptive Behavior in Early Elementary Schoolchildren: Impact of a Universal Classroom-Based Preventive Intervention.
77. Ritchie Sh. Self-Report of Parenting Style Socioeconomic Status and Psychological Functioning in a Community Sample of 13-15-year-old Students. 2020.

ДОАТКИ

Додаток А

Методика вивчення схильності особистості до агресивної поведінки А. Басса та А. Даркі (адаптація А. Осницького)

А. Бас та А. Даркі запропонували опитувальник для виявлення важливих, на їхній погляд, показників та форм агресивної поведінки особи. Автори визначили такі види агресивної поведінки: Для отримання даних

щодо притаманних особі вказаних вище показників агресивної поведінки пропонується нижченаведений опитувальник. Використання фізичної сили щодо іншої особи – фізична агресія. Прояви негативних почуттів як через форму (сварка, крик, верещання), так і через зміст словесних звертань до інших осіб (погроза, прокляття, лайки) – вербальна агресія. Використовування обхідним шляхом спрямованих проти іншої особи пліток, жартів та прояви ненаправлених, неупорядкованих вибухів люті (крик, тупотіння ногами тощо) – непряма агресія. Опонуюча форма поведінки, спрямована зазвичай проти авторитету та керівництва, що може наростати від пасивного супротиву до активних дій проти вимог, правил, законів, – негативізм. Схильність до роздратування, готовність за найменшого збудження проявляти запальність, різкість, грубість – роздратування. Схильність до недовіри та обережного ставлення до людей, яка виходить з переконання, що оточуючі хочуть завдати цій людині шкоди, – підозрілість. Прояв заздрості та ненависті до оточуючих, що обумовлені відчуттям гніву, невдоволеністю кимось конкретно або всім світом за справжні або уявні страждання, – образа. Ставлення та дії щодо себе та оточуючих, які виходять із можливого переконання самої особи в тому, що вона є поганою людиною, діє негарно: злісно, безсовісно, – автоагресія або відчуття провини.

Для отримання даних щодо притаманних особі вказаних вище показників агресивної поведінки пропонується нижченаведений опитувальник.

Інструкція. Уважно прочитайте кожне висловлювання. Якщо воно підходить вам, поставте поруч знак «+», якщо не підходить, то «-»

1. Часом я не здатен перебороти бажання заподіяти іншим шкоду.
2. Іноді плітую про людей, яких не люблю.
3. Я легко дратуюсь, але швидко заспокоююсь.
4. Якщо мене ласкаво не попросять, я не виконаю прохання.
5. Я не завжди отримую те, що мені належить.
6. Я знаю, що люди говорять про мене за мою спиною.
7. Якщо я не схвалюю поведінку друзів, я даю їм це

відчути. 8. Коли мені доводилося обдурювати кого-небудь, я відчував нестерпні докори сумління. 9. Мені здається, що я не здатен вдарити людину. 10. Я ніколи не драбуюся настільки, щоб розкидуватися речами. 11. Я завжди поблажливий до чужих недоліків. 12. Якщо мені не подобається встановлене правило, у мене виникає бажання порушити його. 13. Інші вміють майже завжди користуватися сприятливими обставинами. 14. Я тримаюся насторожі з людьми, які ставляться до мене дещо ліпше, ніж я очікував.

15. Я часто не погоджуюся з людьми. 16. Іноді мене обтяжують думки, яких я соромлюсь. 17. Якщо хтось першим ударить мене, я не відповім йому. 18. Коли я драбуюся, я грюкаю дверима. 19. Я куди дратівливіший, ніж здається оточуючим. 20. Якщо хтось вдає із себе начальника, я завжди роблю йому наперекір. 21. Мене трохи засмучує моя доля. 22. Я гадаю, що багато людей мене не люблять. 23. Я не зможу втриматися від суперечки, якщо люди не згодні зі мною. 24. Люди, що ухиляються від роботи, мусять почувати провину. 25. Той, хто ображає мене і мою сім'ю, запрошується на бійку. 26. Я не здатний на брутальні жарти. 27. Розлютовуюся, коли з мене насміхаються. 28. Коли люди вдають із себе начальників, я роблю все, щоб вони не зазнавалися. 29. Майже кожен тиждень я бачу когось, хто мені не до вподоби. 30. Досить багато людей задрять мені. 31. Я вимагаю, щоб люди поважали мене. 32. Мене пригнічує те, що я мало роблю для своїх батьків. 33. Люди, які постійно знущаються з нас, варті того, щоб їх ставили на місце. 34. Я ніколи не буваю похмурих від злості. 35. Якщо до мене ставляться гірше, ніж я на те заслуговую, я не засмучуюсь. 36. Якщо хтось драгує мене, я не звертаю уваги. 37. Хоч я ніколи не показую цього, але мене іноді гризе задрість. 38. Іноді мені здається, що з мене насміхаються. 39. Навіть якщо я гніваюся, то не вдаюся до лайки. 40. Мені хочеться, щоб мої гріхи пробачили. 41. Я рідко даю здачі, навіть якщо хтось і вдарить мене. 42. Коли виходить не по-моєму, я іноді ображаюсь. 43. Іноді люди драбують мене однією своєю присутністю. 44. Немає людей, яких би я по-справжньому ненавидів. 45. Мій

принцип: «Ніколи не довіряти чужакам». 46. Якщо хтось дратує мене, я готовий висловити все, що я про нього думаю. 47. Я роблю багато такого, про що потім шкодую. 48. Якщо я роздратуюсь, я можу вдарити когось. 49. Із дитинства я ніколи не виявляв спалахів гніву. 50. Часто почуваю себе, мов діжка з порохом, що ось-ось вибухне. 51. Якби всі знали, що я відчуваю, мене б вважали людиною, з якою нелегко ладнати. 52. Я завжди розмірковую про те, які потаємні причини змушують людей робити приємне мені. 53. Коли на мене кричать, відповідаю тим самим. 54. Невдачі засмучують мене. 55. Я відчуваю страх не рідше й не частіше за інших. 56. Я можу пригадати випадки, коли я був настільки злий, що хапав першу-ліпшу річ. 57. Іноді я відчуваю, що готовий першим кинутись у бійку. 58. Іноді я відчуваю, що життя поводить мене зі мною несправедливо. 59. Раніше я думав, що більшість людей говорить правду, але зараз я не вірю в це. 60. Я лаюся тільки через злість. 61. Коли я роблю щось неправильно, то відчуваю докори сумління. 62. Якщо для захисту своїх прав мені слід використати фізичну силу, я вдаюся до неї. 63. Іноді я виражаю свій гнів тим, що грюкаю кулаком по столу. 64. Я буваю грубий з людьми, які мені не подобаються. 65. У мене немає ворогів, що хотіли б мені нашкодити. 66. Я не вмію поставити людину на місце, навіть якщо вона на це заслуговує. 67. Я часто думаю, що жив неправильно. 68. Я знаю людей, які здатні довести мене до бійки. 69. Я не засмучуюсь через дрібниці. 70. Мені рідко спадає на думку, що люди намагаються розлютити чи скривдити мене. 71. Я часто тільки вдаюся до погроз, але не збираюся їх реалізувати. 72. Останнім часом я став занудою. 73. Під час суперечки я часто підвищую голос. 74. Здебільшого я намагаюся приховувати своє негативне ставлення до людей. 75. Я ліпше поступлюся своїми принципами, ніж сперечатимусь.

У «ключі» для обробки результатів наводяться номери питань. Якщо після номера питання стоїть знак «+», тоді за нього зараховується один бал в тому випадку, якщо на нього дана відповідь «так». Якщо після номера

питання стоїть знак «-», тоді за нього зараховується один бал в тому випадку, якщо на нього дана відповідь «ні». Інші відповіді не зараховуються. Сума балів, помножена на коефіцієнт k , що є вказаним в лапках при кожному показнику агресивності, дозволяє отримати зручні для співставлення – унормовані – показники, які характеризують індивідуальні та групові результати.

Ключ для оброблення результатів: 1) Фізична агресія ($k=11$): 1+, 9-, 17-, 25+, 33+, 41+, 48+, 55+, 62+, 68+. 2) Вербальна агресія ($k=8$): 7+, 15+, 23+, 31+, 39-, 46+, 53+, 60+, 66-, 71+, 73+, 74-, 75-. 3) Непряма агресія ($k=13$): 2+, 10+, 18+, 26-, 34+, 42+, 49-, 56+, 63+. 4) Негативізм ($k=20$): 4+, 12+, 20+, 28+, 36-. 5) Дратівливість ($k=9$): 3+, 11-, 19+, 27+, 35-, 43+, 50+, 57+, 64+, 69-, 72+. 6) Схильність до підозр ($k=11$): 6+, 14+, 22+, 30+, 38+, 45+, 52+, 59+, 65-, 70-. 7) Образа ($k=13$): 5+, 13+, 21+, 29+, 37+, 44+, 51+, 58+. 8) Відчуття провини ($k=11$): 8+, 16+, 24+, 32+, 40+, 47+, 54+, 61+, 67+

У роботі з агресивними клієнтами важливо враховувати деякі обставини. По-перше, опис, який міститься в інструкції, порівняно непогано відповідає ситуаціям, коли риса яскраво виражена (і все ж не завжди, тому що людина є складнішою навіть за найкращий тест); значно гірше – для проміжних та не яскраво виражених випадків, що трапляються значно частіше. По-друге, описуючи кожен окрему рису, варто враховувати вираженість у досліджуваного ще й інших рис. Таким чином, екстраверт з високими показниками нейротизму, скоріш за все, буде нестриманим, дратівливим, запальним, а інтроверт – схильним до самокопання, проявляти відчуття провини, тривалих переживань після невдачі. Делікатне питання – розбіжність думки досліджуваного про себе з результатами тесту. Воно може пояснюватися двома головними причинами. Перша – недостатньо кваліфікована інтерпретація; друга – невідповідність Я - концепції особи її реальним психологічним особливостям (це притаманно особам з агресивним стилем поведінки в сім'ї). В останньому випадку «провина» за

«невідповідність» часто покладається на тест та психологію в цілому, до чого варто бути готовим. У будь-якому разі бажано не наполягати на інтерпретації категорично, а суто запропонувати її досліджуваному та вислухати його коментарі.

Додаток Б

Тест агресивності (опитувальник Л.Г. Почебут)

Агресивна поведінка за формою прояву поділяється на 5 шкал. Вербальна агресія (ВА) – людина вербально висловлює своє агресивне ставлення до іншої людини, використовує словесні образи. Фізична агресія (ФА) – людина виражає свою агресію стосовно іншої людини із застосуванням фізичної сили. Предметна агресія (ПА) – людина зриває свою агресію на оточуючих предметах. Емоційна агресія (ЕА) – у людини виникає емоційне відчуження при спілкуванні з іншою людиною, супроводжуване

підозрілістю, ворожістю, неприязню або недоброзичливістю стосовно неї. Самоагресія (СА) – людина не знаходиться в мирі та злагоді сама з собою; у неї відсутні або ослаблені механізми психологічного захисту; вона виявляється беззахисною в агресивному середовищі.

Інструкція. Вам необхідно однозначно («так» чи «ні») оцінити 40 наведених нижче тверджень. 1. Під час суперечки я часто підвищую голос. 2. Якщо мене хтось дратує, я можу сказати йому все, що я про нього думаю. 3. Якщо мені необхідно буде вдатися до фізичної сили для захисту своїх прав, я, не роздумуючи, зроблю це. 4. Коли я зустрічаю неприємну мені людину, я можу дозволити собі непомітно вщипнути або штовхнути її. 5. Захопившись суперечкою з іншою людиною, я можу стукнути кулаком по столу, щоб привернути до себе увагу або довести свою правоту. 6. Я постійно відчуваю, що інші не поважають мої права. 7. Згадуючи минуле, часом мені буває прикро за себе. 8. Хоча я і не подаю виду, іноді мене гризе заздрість. 9. Якщо я не схвалюю поведінку своїх знайомих, то я прямо кажу їм про це. 10. У сильному гніві я вживаю міцні вирази, лихословлю. 11. Якщо хтось підніме на мене руку, я намагатимусь явдарити його першим. 12. Я буваю настільки розлючений, що шпурляю різні предмети. 13. У мене часто виникає потреба переставити в квартирі меблі або повністю змінити їх.

14. У спілкуванні з людьми я часто відчуваю себе «пороховою бочкою», яка постійно готова вибухнути. 15. Часом у мене з'являється бажання зло жартувати над іншою людиною. 16. Коли я сердитий, то зазвичай похмурий. 17. У розмові з людиною я намагаюся її уважно вислухати, не перебиваючи. 18. У молодості у мене часто «свербіли кулаки», і я завжди був готовий пустити їх у хід. 19. Якщо я знаю, що людина навмисно мене штовхнула, то справа може дійти до бійки. 20. Творчий безлад на моєму робочому столі дозволяє мені ефективно працювати.

21. Я пам'ятаю, що бував настільки сердитим, що хапав усе, що потрапляло під руку, і ламав. 22. Іноді люди дратують мене тільки однією

своєю присутністю. 23. Я часто дивуюся, які приховані причини змушують іншу людину робити мені що-небудь хороше. 24. Якщо мене образять, у мене зникає бажання розмовляти з ким би то не було. 25. Іноді я умисно кажу гидоти про людину, яку не люблю. 26. Коли я розлючений, я викрикую найбрутальнішу лайку. 27. У дитинстві я уникав битися. 28. Я знаю, з якої причини і коли можна кого-небудь вдарити. 29. Коли я розлючений, то можу грюкнути дверима. 30. Мені здається, що оточуючі люди мене не люблять. 31. Я постійно ділюся з іншими людьми своїми почуттями і переживаннями. 32. Дуже часто своїми словами і діями я сам собі завдаю шкоди. 33. Коли люди кричать на мене, я відповідаю тим самим. 34. Якщо хтось вдарить мене першим, я у відповідь вдарю його. 35. Мене дратує, коли предмети лежать не на своєму місці. 36. Якщо мені не вдається полагодити предмет, що зламався або порвався, то я в гніві ламаю або рву його остаточно.

37. Інші люди мені завжди здаються більш процвітаючими. 38. Коли я думаю про дуже неприємну мені людину, я можу дійти збудження від бажання заподіяти їй зла. 39. Іноді мені здається, що доля зіграла зі мною злий жарт. 40. Якщо хто-небудь поводить себе зі мною не так, як слід, я дуже засмучуюсь з цього приводу.

Вербальна Фізична Предметна Емоційна Самоагресія 1, 2, 9, 10, 25, 26, 33 3, 4, 11, 18, 19, 28, 34 5, 12, 13, 21, 29, 35, 36 6, 14, 15, 22, 30, 37, 38 7, 8, 16, 24, 32, 39, 40 17 27 20 23 31

Тип агресії	Номер твердження	
Вербальна	1, 2, 9, 10, 25, 26, 33	17
Фізична	3, 4, 11, 18, 19, 28, 34	27
Предметна	5, 12, 13, 21, 29, 35, 36	20
Емоційна	6, 14, 15, 22, 30, 37, 38	23
Самоагресія	7, 8, 16, 24, 32, 39, 40	31

Математична обробка: спочатку сумуються бали по кожній з п'яти шкал. Якщо сума балів вище 5, це означає високий ступінь агресивності й низький ступінь адаптивності по шкалі. Сума балів від 3 до 4 – середній ступінь. Сума балів 0–2 означає низький ступінь агресивності й високий ступінь адаптивності. Потім сумуються бали по всіх шкалах: 25 балів і більше – високий ступінь агресивності людини. Від 11 до 24 балів – середній ступінь. Сума балів від 0 до 10 – низький ступінь агресивності.